

МИЛОРАД ДРАШКОВИЋ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: У овом смо раду настојали да прикажемо улогу и делатности Милорада Драшковића, једног од вођа Самосталне радикалне странке, министра и опозиционара, ангажованог током Првог светског рата на различитим, често врло важним националним и политичким пословима. Рада је писан на основу сачуваних архивских извора, мемоарске и друге релевантне литературе.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, војска, државник, политичар, југословенска идеја

Милорад Драшковић припада дугом низу оних истакнутих историјских личности из националне историје које су у колективном памћењу српског народа готово заборављене. Старије генерације, чија су знања из историје потицала из идеолошки усмераваних уџбеника, углавном га памте као „министра Обзнане”, који је на самом крају 1920. године преузео одговорност за забрану рада Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и на кога је због одлучног отпора пруженог комунистичкој идеји и пракси пуцао Алија Алијагић, припадник омладинске организације „Црвена правда”. У наредним деценијама, на смрт осуђени атентатор постао је једна од легенди револуционарног покрета, а његова жртва симбол „недемократског режима” и „великосрпске буржоазије”, која га је бранила.¹ Историчари, пре свега они који су истраживали прошлост Краљевине Србије у првим деценијама 20. века, унутрашње политичке прилике, привредне проблеме, спољно-политичке правце развоја, ослободилачке ратове и процес стварања југословенске државе, знају да се историјска улога Милорада Драшковића не може свести на обрачун грађанске државе са носиоцима борбе за радикалне социјалне промене. Многобројни историографски радови, посвећени управо том добу, указују на његове велике политичке и привредне способности, важност националних послова које је обављао и енергичну ангажованост на различитим пољима. Из постојећих истраживања ово се, међутим, тек може наслутити и повремено уочити, али не и потпуније сагледати и анализирати, јер још увек нема радова у којима би његово политичко и економско деловање било засебно анализирано.

Један од разлога свакако је у томе што се национална историографија, и онда када се посвећивала биографијама као историографском жанру, нужно окретала проучавању најистакнутијих владара, државника, националних вођа и ратних команданата. Други узрок налази се у тешкоћи коју причињава непостојање личне заоставштине Милорада Драшковића. Засада је непозната судбина породичних хартија, преписке и других важних докумената, који би поуздано сведочили о његовом животу и раду. Лични фондови најближих пријатеља и сарадника такође су веома оскудни, попут збирке Љубомира (Љубе) Давидовића, похрањене у Архиву Југославије, и личне заоставштине Милана Грола, која се чува у Архиву САНУ. Неколико писама из младости сачувано је захваљујући полицијској истрази, вођеној над њим и његовим пријатељима у време Ивањданског атентата на краља Милана Обреновића 1899. године. Тим путем сабрана документација обухваћена је збирком Ивањдански атентат, похрањеном у Архиву Србије.

Хеуристички проблеми појављују се отуда као главна препрека у покушају писања детаљније биографије Милорада Драшковића. Иако су, међутим, трагови ње-

¹ У *Политичком извештају*, поднетом на Петом конгресу КПЈ јула 1948, Јосип Броз Тито је дао неку врсту признања Милораду Драшковићу, истакавши да је био „најогорченији противник новостворене Комунистичке партије”, али и да је „незаконити поступак” Владе „врло успешно бранио”. Штавише, „тај господин министар је, како се види из свих његових говора и поступака, добро изучио програм КПЈ, добро је упознао и слабе стране водства КПЈ и искористио је то при задавању одлучног удараца КПЈ и синдикалном покрету Југославије. Кад су тог господина, за вријеме његовог говора у скупштини, питали реакционарни посланици како је дошао до свих тих података, он се није жацао признати да има своје шпијуне и мрежу у КПЈ и да је преко те мреже будно пратио рад водства и актива, па кад је видио да је вријеме, то јест да је ситуација зрела, онда је једне ноћи издао заповијест жандарима и полицији да запосједну просторије и синдиката и Партије; при томе је заплијенио све архиве итд., а похапсио је и своје сопствене провокаторе да би свједочили онако како је било потребно режиму. Дакле, како се види, тај министар је направио бољи план за очување власти капиталиста него тадашње водство КПЈ за обарање те власти” (*V конгрес Комунистичке партије Југославије*, Београд 1948, стр. 26–27).

Милорад Драшковић

² Краћа његова биографија објављивана је у готово свим београдским новинама у време атентата, извршеног у јулу 1921. године, потом у *Споменици Милорада Драшковића* (Београд 1921) и чланцима који су се појављивали у иностранству након Другог светског рата. Видети: Д. Петковић, „Милорад Драшковић на бранику отаџбине”, *Гласник СИКД „Небои”*, св. 20, децембар 1967, стр. 108–111.

³ Више: М. Грол, *Из предрашине Србије. Ушисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, стр. 48, 84–85, 124, 147, 154; М. Радојевић, *Научник и пољопривредник. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, стр. 22–23, 114–115.

⁴ „Ор’о гнездо врх тимора вије”, записао је Љуба Давидовић на десетогодишњицу смрти Милорада Драшковића, додајући: „И доиста само се са наших високих и плећатих планина учачају широки видици, кадри изазвати, створити и оснажити најлепше сећање људско: љубав према слободи. Рудник је био створен за то. Он је на својим недрима и могао однихати две династије, како рече Драшковић. Са њега се види и осећа цела Шумадија” (Љ. Давидовић, „Село отаџбини”, *Споменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 1940, стр. 146).

говог богатог живота тек у остацима, истраживачка потрага за њима показује, као и у другим случајевима у којима трагично уништавање историјских извора понекад делује обесхрабрујуће, да није узалудна и да се ипак може сазнати довољно да бисмо једну личност и њену делатност спасили од заборава, а време у коме је живела боље и јасније разумели. Ако је о Милораду Драшковићу реч, ово се сасвим сигурно може тврдити за период Првог светског рата, током којег је о многим проблемима којима се бавио писао Љубомиру (Љуби) Стојановићу, Љуби Давидовићу, Милану Гролу, Јовану Жујовићу и другим сарадницима, пријатељима и истомишљеницима. Истовремено, значај обавеза које је имао и чврстина којом је бранио своја уверења допринели су да и други савременици забележе не само вести до којих су долазили, него и утиске и мишљења која су уобличавали размишљајући о његовим поступцима.

У деценијама и годинама које су претходиле Првом светском рату Милорад Драшковић је стицао искуство привредника, адвоката, директора банке и политичара, доказујући се као један од најспособнијих и најпредузимљивијих људи свога доба. Сажети биографски подаци говоре нам да је рођен 1873. године у селу Полуму, у Рудничком округу,² а пажљивија анализа да су му и генерацијска припадност и завичајно порекло одређивали карактер, доживљај света и осећај националне дужности. По времену рођења, сврстао се у генерацију интелектуалаца и политичара који су стасавали у бурној завршници борбе за слободну, демократски уређену и национално независну државу, дајући овим напорима немерљиви допринос.³ У подједнакој мери обележило га је и шумадијско село, из кога је потекао, и крај који га је васпитавао својим менталитетом и протеклом историјом.⁴ Основно и гимназијско образовање добио је у Бањанима, Горњем Милановцу, Ваљеву и Крагујевцу, а Правни факултет завршио је у Београду 1894. године. Три године касније, положио је адвокатски испит, али га је од адвокатуре много више занимала пољопривреда, нарочито млекарство, због чега је више месеци провео у Нешателу, у Швајцарској, и Мамиролу, у Француској, проучавајући искоришћавање млека и прављење сира.⁵ Стечено знање почео је да користи већ 1899. године, када је – без икаквих основа – доведен у везу са атентатом на краља Милана. Протеран из Смедерева, као политички емигрант у Банату, издржавао се чувањем коза и продајом справљене сурутке и сира. По повратку у Србију, 1900. године, продужио је да се бави сточарством и млекарством, организујући курсеве за сељаке и помажући оснивање млекарских задруга. Заједно са сељацима косио је ливаде, гајио стоку и обрађивао њиве, али и основао први модеран млекарник у Србији, „Годомин” у Смедереву. На овом практичном раду створио је једно од својих најчвршћих уверења, којим се руководио свих потоњих година: „Привреда јака, држава јака”.⁶

Политичким пословима почео је да се озбиљније бави тек 1905. године, када је на скупштинским изборима, одржаним у јулу, изабран за народног посланика у Рудничком округу. Месец дана доцније, постао је министар привреде у влади коју је образовала Самостална радикална странка Љубе Стојановића, оставши на том месту до априла 1906. године. У том кратком периоду започео је обиман посао на доношењу првих закона о осигурању стоке од болести и усева од природних непогода, као и исушивању бара и мочвара.⁷ Детаљније бављење питањима развоја и осигурања сточара и ратара прекинуо је почетком 1906. године, по избијању царинског рата са Аустроугарском, коме је такође дао важан допринос, нарочито у чврстој решености да се наметнуто привредно искушење искористи за стицање економске независности. Бавећи се овим проблемима, био је председник *Друштва за економску и социјалну пољопривреду*, члан *Одбора за економско зближење између Србије и Бугарске* и *Одбора за економско зближење између Италије и Србије*, али је посебно остао упамћен као директор Извозне банке.⁸ Иако у наредним годинама, све до избијања Првог светског рата, није више био министар, још три пута је биран за народног посланика: 1906, 1908. и 1912. године, у два мандата у Рудничком округу и једном у граду Смедереву.⁹ У Самосталној радикалној

странци углед му је био све већи, због чега је, нарочито после повлачења Љубе Стојановића са места страначког шефа 1912. године и доласка Љубе Давидовића, стран једним од првих партијских људи, чак и најутицајнијим. У странци у којој је било више истакнутих појединаца, повремено међусобно неусаглашених и нетрпељивих, чврстином карактера и способностима успео је да задобије наклоност првих вођа: Јована Жујовића, Љубе Стојановића и, изнад свега, Љубе Давидовића, који га је волео као најближег личног и политичког пријатеља.¹⁰

Познат и уважаван као човек „чврсте руке”, посвећен националним задацима, Милорад Драшковић се као такав показивао и у ретким писмима сачуваним из периода до избијања Првог светског рата. У једном од њих, упућеном Љуби Стојановићу, недатираном, али – по садржини судећи – насталом у време анексионе кризе 1908–1909. године, наглашавао је повезаност спољне, унутрашње и привредне политике, уз истовремено изношење погледа како на тренутну ситуацију, тако и на далекосежније циљеве и могуће начине њиховог остваривања. По његовом тадашњем мишљењу, свим заинтересованим странама требало је уочи заказаних конференција великих сила предочити да се Србија неће зауставити само на „манифестацијама”, јер она у том времену није стремилa територијалном проширењу, „које би само себи било циљ”, већ осигурању „пута на море”. „Велике силе су нам биле јемац да се ништа једнострано несме мењати”, писало је у наставку овог дугог и, по јасноћи ставова, важног писма, подељеног у 12 тачака. „Данисмо њима веровали, Аустрија нас неби изненадила. Ми већ осећамо деценијама њене праве тежње и срушили смо једну династију највише зато што она једина у земљи није тим тежњама правила опозицију. Шта више улазила је у њих. Краља Милана и напредну странку изео је тајни уговор с Аустријом о Б(осни) и Херцеговини, више но све друго.

Седмо није дакле наш политички рад последње две три деценије био само унутрашњег значења. У њему се оцртавала борба и тежња за једну рационалну спољну политику, за наслон на силе које и саме нерадо гледају пружање Аустрије Белом мору. Наша спољна политика и то не једне партије и династије него свију гравитира европ(ском) западу. Ми издржавамо економски рат, зато што с Аустријом нећемо политичке погодбе. Она је нудила нашем владоцу пријем у Бечу, ако сасвим одложи обновљење односа с Енглеском...

Осмо толико је у јавној свести нашег света израђена та идеја о наслону на западне силе, да би ми већ досад тражили форму да им се придружимо само да су те силе између себе нешто конкретно израдиле. Ако ова конференција унапреди то груписање и упознавање заједничких интереса Енгл(еске), Фр(анцуске), Русије и Италије, ми смо ту. И то не ради тога да шта ком ми отимамо, већ ради тога да се нама не отима.

Деветио и на Бугарску се гледа као на словенску и балк(анску) државу. Међутим словенска је у толико што су је Руси створили, а балканска јесте, али је поуздани аустријски савезник на Балкану.

Десетио кад је под кр(аљем) Миланом владао курс аустрофилски, Србија је наслонила на Бугаре због И(сточне) Румелије, данас нико у Србији није помислио на што слично због прогласа (бугарске – прим. М. Р.) независности. Политика је Аустрије да балк(анске) државе сплеће и паралише једну другом. Наша није. Нека буду Буг(ари) царевина. Нама не сметају. Треба спречити да њихов млад и јак апетит и симпатије које имају, Аустрија не злоупотребава.

Једанајестио ако прође све како је ишло, њих две ће (Аустрија и Бугарска) кроз десет година јурнути на Турску једна с једне друга с друге стране, сићи до мора и рашчечерчити више од пола европске Турске. Ми ћемо остати једно језерце, које ће испарити, а Бугари ће, кад им Аустрија буде постала комшија познати какав су они комшија. Њима би зато лако било створити повод: немири, убиства и т. сл.

Дванајестио наше се тежње поклапају с мирним тежњама западних сила. Ниуком оне немогу имати тако поуздан ослонац и брану против германизма као у нама. Јер

⁵ Млад, пун воље и радне енергије, радознао и духовит, у тим је данима обавештавао пријатеље о сазнањима која је уз доста мука, али несмањене упорности, стицао. „Изабери једно место”, писао је Милану Марковићу, „где ће први српски угледни млекар подићи једну укусну колибу и крчмити: сурутку, кефир и друге лековите ствари” (Писмо из Француске, 2. јул 1898, Архив Србије, ф. Ивањдански атентат, 83).

⁶ Више: *Сјоменица Милорада Драшковића*, стр. 11–16; Д. Пегковић, н. д., стр. 109.

⁷ Упоран рад министра привреде на овим проблемима помало је и забављао његове самосталске саборце. Један од њих, Танасије Продановић, писао је Љуби Стојановићу како се Милорад Драшковић „умало... удавио” обилазећи пожаревачки крај. „Ја мислим”, додао је, „да се то вода свети Драшковићу, јер је он био кидисао да исушује баре и утамањује жабе” (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.781).

⁸ Због повезаности Милорада Драшковића са финансијским круговима сматрало се да је и он био предмет критике у чувеном скуштинском говору Јована Скерлића о банократији у Краљевини Србији, одржаном 1912. године. Према дневничким белешкама Јована Жујовића, самостални радикали су овим били озбиљно погођени, а сам је Милорад Драшковић хтео да напусти Главни одбор, „ако се Скерлић не истера из странке”. Сматрао је да је његов критичар „од француских социјалиста узео и речи и повику на клерикализам и банократију”, те да „није радикал, већ социјалиста”. Супротно њему, самосталци су тежили буржоаској, радној Србији, по угледу на Данску и Холандију (Ј. Жујовић, *Дневник*, I, приредио Д. Тодоровић, Београд 1986, стр. 251–2).

⁹ Према сећањима пријатеља и другим сачуваним изворима, привредним пословима се и даље бавио радије него политичким. О томе сведочи и кратка опаска, додата на крају писма Љуби Стојановићу, поводом потреб-

них планираних састанака: „Мене извините. Сад превлачимо и денемо сено. Посао врло важан, који без мене не иде. Трајаће још који дан, до четвртка. Ви ми јавите ако треба доћи раније” (Писмо од 19. јула 1908, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.352/4).

¹⁰ Видети: Љ. Давидовић, н. д., стр. 145–146.

¹¹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/12.

¹² Наведено према: Д. Петковић, н. д., стр. 102–108. Према изворима, говор Милорада Драшковића не само што је са одобравањем прихваћан од свих присутних у Народној скупштини, него је сматран и добрим примером говорничке вештине. Видети: *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд 1913; Р. Бојић, „Руковање у Народној скупштини Србије”, *Зборник Удружења српских писаца и уметника у иностранству*, књ. прва, Лондон 1973, стр. 59–68.

¹³ Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530 (VII – А).

¹⁴ Видети: В. Ј. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат”, *Историјски часопис (ИЧ)*, књ. XIV–XV, 1963–1965, Београд 1965, стр. 184–189; Д. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914”, *ИЧ*, књ. XXIX–XXX, 1982–1983, Београд 1983, стр. 482–490; М. Радојевић, н. д., стр. 94–95.

¹⁵ Видети: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, стр. 643.

¹⁶ Ј. Жујовић, н. д., II, стр. 53. Супротно таквој тврдњи, радикалски првак Стојан Протић, кога су самосталци у то време најоштрије критиковали, говорио је Јовану Жујовићу како су Милорад Драшковић и пуковник Апис „два сата” разговарали у Извозној банци, те да су официри намеравали да искористе самосталце за „обарање владе”, ради чега су склопили „писани акт” (исто, стр. 58). Самосталним радикалим су сличне оптужбе упућиване и по завршетку рата. Крста Цицва-

то што је њихов интерес само, наш је живот. Ми та брана неможемо бити све док видимо да немамо ваздуха ван Аустрије. Наш дух ће бити депримиран кад знамо да сви наши путеви воде у Аустрију и да је она у погледу на нас јача од Европе целе. Нећемо проширење ради више поданика већ ради оних што су већ и ради тога да се подвуче линија под аустриска освојења. Тражимо га (проширење) тамо где је најприродније: јужну Босну и Херцеговину. Санџак ћемо Турцима платити а не отети.

Нас и Турке ће на погодбу упутити заједничка опасност. Њима је боље да су у додиру с нама но с Аустријом. А Маћедонију ми нећемо бунити као што је нисмо бунили све док то Бугари у себичном интересу нису почели радити.

Нисмо противни да и Бугари уђу у наш савез с Турском, али Бугаре је школовала Аустрија и они би били вернији својој старој љубави но новом савезу који би их спутавао у роњењима.

Затим, буг(арски) владар је Германац.”¹¹

Сигурност погледа Милорада Драшковића, разложност и убедљивост којом је изрицао своја уверења и чврста решеност да их следи сведоче да се и у том времену, иако у опозиционом положају, политичким ставовима наметао својим саговорницима као стасао државник, тим више што је развој догађаја често потврђивао њихову утемељеност и далековидост. Ово би се најпре могло рећи за аргументе којима је бранио потребу енергичније спољне политике, агресивне онолико колико су то наметали одбрамбени разлози, а потом и за мишљење по коме се Србија морала окренути западноевропским државама, клонити се Аустрије и њених освајачких планова, правити компромис са Турском и бити опрезна према Бугарској.

Неповерење у Бугаре и рђаво искуство у савезништву са њима Милорад Драшковић је најдетаљније образлагао у једном од својих најбољих скупштинских говора, одржаном 15. маја 1913. године, у периоду кризе међу балканским савезницима, усред српско-бугарског спора око територија ослобођених турског господства у Првом балканском рату. Бранећи српско право на Македонију, по цену рата са Бугарском, истицао је како је балкански савез створен ради засебних српских, бугарских и грчких циљева, као и да је постигнути успех био дело сарадње свих балканских војски, због чега „ниједна балканска држава не сме ићи до тврђења да би сама себи била довољна”. У наставку говора подсетио је на историју борбе за Македонију и напоре које су током ње чинили Бугари и Срби, наглашавајући да су први „просипали брошуре”, а други „крв”, те да је „тим артиклима разна цена”. Управо зато, закључивао је да ће демократија у Србији зажалити ако Балкански савез не буде одржан, али и да ће га морати „прежалити, јер се средства морају жртвовати циљу, јер је Србија живела и пре Бугарске и пре савеза с њом, па ће живети и даље, у уверењу: да је све учинила за његово одржање и у готовости да га увек прихвати”.¹²

Овом периоду делатности Милорада Драшковића припада и интригантно, али изворима недовољно разјашњено успостављање веза са Драгутином Димитријевићем Аписом. Према сведочењу неколицине савременика, пуковник Апис га је маја 1914. године посећивао у Извозној банци, желећи да добије одговор на питање да ли би самостални радикали прихватили власт у случају да заверенички официри оборе радикалску владу Николе Пашића. Милош (Миша) Трифуновић је у разговору са Федором Никићем тврдио како је Милорад Драшковић прихватио такву могућност, али не и Љуба Давидовић, који ју је изричито одбио.¹³ Овакви су разговори могли бити вођени у време кризе изазване сукобом војних и цивилних власти око питања приоритета у областима освојеним балканским ратовима, током које су самостални радикали подржали официре. Иако је део страначког чланства нерадо гледао присуство војске у политици, незадовољство радикалским вођењем спољне и унутрашње политике било им је заједничко.¹⁴ За Милорада Драшковића, који се тада највише истакао у одбрани официра, говорило се чак да је био члан организације „Уједињење или смрт”,¹⁵ мада је он сам негирао да су самосталци направили споразум са црнорукцима, изузев што су у исто време „обарали владу”.¹⁶

Избијањем Првог светског рата закратко су прекинуте недоумице у вези за сдржином односа између самосталске опозиције и официрских кругова око Драгутина Димитријевића Аписа. Одбрана националне и државне независности наметнула је потребу обуставе политичких расправа и резултирала образовањем коалиционе владе са Николом Пашићем на челу, 5. децембра 1914. године. Према сведочењу Љубе Давидовића, прве разговоре о условима њеног формирања и пристанку Самосталне радикалне странке водио је Милорад Драшковић, а потом их пропустио страначком шефу.¹⁷ Приставши да уђу у владу усаглашених политичких странака, самостални радикали су прихватили два, наизглед мања важна, министарства: Љуба Давидовић је постао министар просвете, а Милорад Драшковић министар грађевина и саобраћаја. И поред тога, самосталци су имали знатан утицај на суштину најважнијег документа који је ова влада донела само неколико дана касније – Нишке декларације, којом је 7. децембра 1914. године Народној скупштини, а потом и савезницима, представљен ратни циљ Краљевине Србије: „ослобођење и уједињење све... неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца”.¹⁸

У сведочењима савременика, а потом и у истраживањима историчара, почев од Миладе Паулове, као писац текста декларације најчешће је навођен Милорад Драшковић. Ни једни ни други се, међутим, не слажу у потпуности колико је Самостална радикална странка уопште могла да коалиционим партнерима наметне своје дотадашње виђење југословенског програма.¹⁹ Доводећи у сумњу искреност југословенског опредељења Николе Пашића, Милада Паулова је наглашавала улогу Милорада Драшковића, тврдећи да је он стилизовао текст чувене декларације и предложио га Влади, која га је прихватила „без отпора”.²⁰ Не оспоравајући ауторство текста, односно стилизације, Ђорђе Станковић је приметио како би било очекивано да „састављач и писац” буде Никола Пашић, у својству председника Министарског савета и министра спољних послова. Поставивши питање да ли из наведених тумачења треба закључивати да је опозиција „претходно поднела текст Декларације као услов за улазак у коалициону владу”, заложио се за мишљење по коме Никола Пашић у то време није желео да „озваничи и тако јавно истакне југословенски програм”, запостављајући српски као основу ратних циљева.²¹ Тешко је, међутим, претпоставити да би утицај дотадашње опозиције и присталица југословенске идеје могао превагнути да овај искусни политичар и сам није био склон сличним решењима проблема политичког окупљања Југословена.

Изван ових дискусија савременика и историчара, усмерених на разјашњавање свих околности у којима је донета Нишка декларација, остао је њен колико свечан толико у својој једноставности потресан стил којим је писана. Као „своју праву дужност” влада се овим текстом најпре „с бескрајним поштовањем” поклонила „пред светлим жртвама храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине”. Целој војсци „и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на предстражама”, изразила је поверење, дивљење и захвалност „за напоре које чине и жртве које за отаџбину подносе”. „Сјајни успех који има да крунише ово војевање”, речено је у наставку декларације, „искупиће обилато жртве, које данашњи српски нараштај подноси.

У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаквом истом несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице. влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначним савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.

Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевање војске и нега рањеника буду све бољи и ништа се у том погледу неће жалити. У споразуму с вама, Господо Посланици, решиће и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич.

рић је, на пример, у *Београдском дневнику* у чланку „Милорад Драшковић и Драгутин Димитријевић Апис” истицао да је њихова „кооперација у политичком животу” почела у лето 1914, као и да је „по споразуму Димитријевић... делао у војничким и дворским круговима”, а М. Драшковић „у политичким и парламентарним” (Наведено према: Архив САНУ, Заоставштина М. Ж. Живановића, 14.434/955).

¹⁷ „У новембру 1914. године био је претежак наш војнички положај”, сећао се Љуба Давидовић. „Стари Пашић је помишљао на концентрациону владу. Скупштина је била у Нишу. Тамо и влада. Почели су преговори о саставу нове владе. Ја сам био у Крагујевцу, на војној дужности. О преговорима ме је Драшковић извештавао телефонски. Незгодан начин споразумевања. Позвали су ме у Ниш. Нисам хтео тражити одсуство. Замолио сам да дођу у Крагујевац и Пашић и Драшковић. С Пашићем сам се састао у једној канцеларији Врховне команде. Били смо сами. Драшковић обавештен о свему, отишао је у свој Полум да каже родбини збогом. Гранате непријатељске су већ пребацивале Полум. Док се Драшковић разговарао и праштао са својима, ја сам водио разговоре са Пашићем. Пошто ми је изнео ситуацију и у земљи и на страни, упитао сам га: 'да ли ће концентрациона влада поправити наш војнички положај?' Положај политички за владу није био тежак, јер опозиција јој није правила никаквих тешкоћа. Стари Пашић, брижан и жалостан, одговорио ми је, готово кроз сузе: То је све (нова влада) што могу понудити отаџбини на издисају” (Љ. Давидовић, „Из живота Драшковићева”, *Правда*, 11–14. април 1936. Видети и: Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1, Београд 1985, стр. 152).

¹⁸ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*, тематска збирка докумената, Београд 1988, стр. 37.

¹⁹ Самостална радикална странка била је прва политичка група ко-

ја је у свом програму говорила о југословенству, наглашавајући га у захтеву за неговање „духа југословенске заједнице“ (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и ситајутји српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, стр. 317–322). О југословенском опредељењу самосталних радикала у периоду до Првог светског рата више: М. Радојевић, н. д., стр. 65–128.

²⁰ М. Паулова, *Југославенски одбор*, Загреб 1925, стр. 48.

²¹ Ђ. Ђ. Станковић, н. д., 1, стр. 125. Видети и: Д. Јанковић, „Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја XX века*, зборник радова, бр. X, Београд 1969, стр. 101–104; Д. Јанковић, *Србија и југословенско уједињење 1914–1915*, Београд 1973, 470–472;

²² Б. Петрановић, М. Зечевић, н. д., стр. 37.

²³ Наведено према: *Споменица Милорада Драшковића*, Београд 1921, стр. 99. Приликом објављивања *Споменице* Љуба Давидовић је направио избор из писама која је Милорад Драшковић слао породици, бирајући оне делове за које му се чинило да најбоље одражавају њиховог аутора као човека, оца, супруга и државника (исто, стр. 95–103). Непознато је каква је потом била судбина ове преписке, да ли је изгубљена или негде сачувана.

²⁴ Ј. Жујовић, н. д., II, 15, 71. Погледи Јована Жујовића били су радикалнији од наведених. „Ја сам овако говорио“, записао је после разговора са Божидаром (Божом) Марковићем, „нови крајеви – после окупаторске фазе у којој се Танкосићева метода може 2–3 дана примењивати на Турке и Мађаре који су то заслужили – задржавају свој начин администровања и представљања у обласним саборима...“ (исто, стр. 71).

²⁵ Писмо Боже Марковића упућено Јовану Стојановићу Пижону 30. априла 1915, Архив Југославије (АЈ), з. Ј. Јовановић Пижон, 80–37–247/252.

Напред, с Божјом помоћу, на непријатеља, у борбу за слободу!”²²

Таква садржина разумљива је с обзиром на месеце великих ратних страдања војника и цивила који су претходили, жељу да се намученом становништву улије нада у сигурнију будућност и потребу наглашавања поверења у савезнике. Ако се, међутим, прихвати мишљење по коме је Милорад Драшковић био писац текста декларације, анализом његовог потоњег деловања и садржине писама која је слао блиским људима, може се закључити да се до краја рата старао да испуњава дата обећања. У неким од њих могу се уочити готово истоветни делови реченица. „Овај наш нараштај живи мање за себе но иједан други“, писао је неку годину доцније супруги Јованки, „Он ће имати да носи, својом снагом душе, више но што је сразмерно људској моћи трпљења и ношења”.²³

Из расположивих извора није познато какве је обавезе као члан Владе имао Милорад Драшковић, али се из појединих дневничких бележака и сећања може наслутити да је све време био ангажован на различитим пословима, укључујући и расправе о политичким и националним односима у будућој југословенској држави. „Наши се брину да нам Шумадију не надгласају новајлије”, записао је у пролеће 1915. године Јован Жујовић, „па траже начина да то обезбеде.” Милорад Драшковић и Љуба Стојановић, по његовом мишљењу двојица „аутократа” које је „могла дати” Самостална радикална странка, размишљали су о парламентарним ограничењима. Док је први предлагао да „Краљевина Србија бира досадашњи број посланика, а сви остали крајеви толико”, други се заложиио за „цензус”, према коме би у новим областима могли бити бирани само они који су 25 година живели у Србији, а „Швабе” и Мађари сматрани „као страни поданици, који ће се после примити у поданство”.²⁴ Из преписке других самосталаца види се да су Милораду Драшковићу прослеђиване и информације добијене од српских привредника из Аустроугарске, попут Владимира Матијевића.²⁵

Сачувана сећања појединаца који су у то време боравили у Србији такође указују на несумњив ауторитет који је имао. По мишљењу кнеза Трубецког, руског посланика, „најугледнији члан Кабинета” после Лазара Пачуа, министра финансија, био је „министар саобраћаја Драшковић, лидер младорадикала... још млад човек, изузетно склон изливима искренности и ватрени патриота”. Према утисцима овог искуствима богатог дипломате, „красила” га је у српској држави „ретка црта предузимљивости: на његове речи човек је могао да се ослони. А то је много значило у Србији, где је словенска алкавост узела маха”.²⁶ Након смрти министра Пачуа, кнез Трубецки га је сматрао „најзначајнијим чланом Кабинета после Пашића”, човеком који је „пленио својим ентузијазмом и искреношћу, што у то време уопште није било уобичајено међу српским политичарима”.²⁷ Током 1915. године, у месецима великих притисака на Владу да се зарад привлачења Бугарске на страну Антанте Србија одрекне већег дела Јужне Србије (Македоније),²⁸ министар Драшковић му је „са видним узбуђењем, готово са сузама у очима, говорио о одлукама које ће бити донете. По његовим речима осећало се једно уверење да је жртва која се од Срба тражи потпуно бескорисна, да Бугари неће изаћи у сусрет савезницима и неће напасти Турке, него ће чекати прави тренутак да нападну Србију”. Не верујући супротним убеђивањима, инсистирао је „на томе да је једини начин да се Бугарска убеди – поставити јој ултиматум са захтевом да сместа иступи, под претњом оружане интервенције против ње ако одбије”.²⁹

Забринут, као и цела српска влада, војна команда, посланици и друге личности упознате са токовима савезничког односа према Србији и Бугарској, Милорад Драшковић је и у писму Љуби Стојановићу, почетком септембра 1915. године, изражавао незадовољство стањем вођених преговора, пребацујући Бугарима неприкриване прогерманске склоности, а Румунима и Грцима неодлучност, неопредељеност и нејединственост у погледу даљег могућег правца рата. „Ситуација се не ведри”, истакао је већ у првим написаним реченицама. „Велике силе (ове пријатељске) воде балканску политику противно саветима и мишљењима нас Срба и ако смо ми ти који је, без наше заслуге, најбоље познајемо. Оне иду пред Бугарску и око ње

на прстима од страха да је не озловоље. Простим и пакосним људима какви су ови што сад ведре и облаче у Бугарској, то сада годи и они примају та подворења дајући увек аугурске изјаве. Раде међутим и с Турском, управо Аустронемцима, у чију победу верује њихов владалац, влада, официрски кор и већина интелигенције. Верује и жели је. Жели зато што будућност налазе сви и своје земље и своју личну у наслону, ако не и Савезу, на Немце. Овака политика за њих не представља никакву опасност. Не излажу се чак ни озбиљним прекорима, камо ли каквим пресијама споразумаца, који што се тиче тактике још не могу да се уједине.

Несумњиво је да се Бугари споразумевају с Немцима. У Софији се унапред говори много што шта што се доцније испољи у Аустрији или Немачкој, и тамо је сад тако да би се више радовали нашој штети но својој добити.

Ако се споразумцима не досади ово облетање око Бугарске и не окрену ћурак наопако, ствари ће ићи све неповољније и по нас и по њих. Бугари су почели испотиха вршити мобилизационе припреме и тада ће споразумци изгубити сваку моћ утицања на њих”.

Истовремено, такво савезничко држање према Бугарској – њено величање и дуги „чапраздиван” – утицало је, по мишљењу Милорада Драшковића, на опрезност и оклевање одговорних румунских и грчких чинилаца, као и на пораст германофилских утицаја у обе земље. Не сумњајући у добре намере и искреност председника грчке владе Венизелоса, примећивао је да он „нема снаге”, а да му у постојећим околностима, због пронемачког опредељења војних и других кругова, „од памети није вајда”. С друге стране, држање Румуна указивало је на понављање ситуације из времена кризе уочи Другог балканског рата 1913. године. „Вероватно ће радити као и онда”, закључивао је Милорад Драшковић при крају писма. „Ако искрсне сукоб, умешаће се или неумешати према изгледима какве ко буде имао.” Српски изгледи, пак, зависили су, по њему, и даље од држања великих сила: ако би постале свесне положаја у који су „својим заблудама” довеле Србију, они нису били „мрачни”. Штавише, „брзином оријентације и акције”, учињене после промене политике према Србима, „макар и у 12 часу”, могли су постати повољни.³⁰

Неколико недеља касније, неизмењена савезничка политика допринела је војном слому, чиме су српска држава и њена управна тела доспели у до тада најтеже национално искушење. У огромном броју историографских радова у којима је приказивана и анализирана војна и национална трагедија врло се ретко помиње да је у најкритичнијим данима повлачења преосталих трупа и избеглог народа Милорад Драшковић обављао дужност министра војске.³¹ Сачуваних извора о овој његовој делатности нема много, а најпотпунији се свде на сведочења неколицине савременика. Поред Косте Тимотијевића, који је о томе написао тек неколико драматичних реченица, наглашавајући да је Милорад Драшковић „једини човек који је два пут онда пропутовао Албанију уз дуж и попреко”,³² најцеловитије сведочанство оставио је Војислав Маринковић, првак Напредне странке и министар народне привреде у коалиционој влади Николе Пашића. Према његовом сећању, припремајући се за повлачење у случају неуспеха пробоја ка Скопљу, Влада је већ 25. октобра, две недеље пре извештаја Врховне команде о пропасти овог покушаја, упутила у Битољ Милорада Драшковића и пуковника Радивоја Бојовића са задатком да организују прихватање војске. У наредним данима, обележеним неиспуњеним обећањем савезника да ће потребан војни материјал и храна бити допремљени у Медову, одакле ју је требало транспортовати у Скадар, и сама је Влада стигла у ову луку. Ту ју је, сећао се Војислав Маринковић, „чекало једно ново и најтеже разочарање”, изазвано сазнањем да у Скадру нема хране ни за постојеће становништво, у исто време када му се „примицало са свију страна, пробијајући се с тешким жртвама кроз албанске кланице, сто педесет хиљада гладних, оболелих, изнурених војника, последња нада народа и државе”.³³ Намеравајући да крене ка Скадру Влада је, међутим, свим члановима послала телеграме да учине исто, иако је било мало наде да ће обавештења бити разаслана. „На велику срећу нашу”, како је нагласио Војислав Маринковић, „Драшковић је на време добио позив... и одмах се, без одлагања, кренуо на-

²⁶ Г. Н. Трубецки, *Раји на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, стр. 77–78.

²⁷ Исто, стр. 133.

²⁸ Видети: Ж. Аврамовски, „Опредељење Бугарске за Централне силе у Првом светском рату (1914–1915)”, *Југословенско-бугарски односи у XX веку*, зборник радова, 1, Београд 1980, стр. 61–99; Н. Поповић, „Антанта и српско-бугарски односи у Првом светском рату”, исто, стр. 101–125; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, стр. 125–171.

²⁹ Г. Н. Трубецки, н. д., стр. 133.

³⁰ Писмо од 8. септембра 1915, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.632.

³¹ На овој дужности наследио је пуковника Радивоја Бојовића, а потом ју је преузео генерал Божидар Терзић.

³² *Споменница Милорада Драшковића*, стр. 9.

³³ Исто, стр. 37–38. Пишући о промашеној савезничкој политици према Краљевини Србији, кнез Трубецки је истицао упорност коју су Французи и Италијани испољили у тврђењу да је помоћ било могуће испоручити преко Медове. По његовим речима, Срби су такве предлоге примили са изненађењем, али је „само министар саобраћаја Драшковић испољио сумњу у могућност да помоћ стигне преко Медове” (Г. Н. Трубецки, н. д., стр. 198).

³⁴ *Споменница Милорада Драшковића*, стр. 39. Неколико месеци касније, јуна 1916, Павле Поповић је у дневнику записао да је од српских официра чуо како је Милорад Драшковић први дошао у Скадар и да је одмах купио „12 хиљада хлебова, по 2 дин. сваки”, али да је од тога само четири хиљаде подељено трупима Прве армије; „8 хиљада је негде пропало” (П. Поповић, *Из дневника*, пр. Б. Љ. Поповић, Београд 2001, стр. 486). Видети и: Д. Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, Београд 2007, стр. 129.

³⁵ *Споменница Милорада Драшковића*, стр. 37–41. На десетогодишњицу смрти Милорада Драшковића, упитан од стране уредника једних новина да ли жели да нешто измени у овом објављеном сећању, Војислав Маринковић је одговорио: „Ја сам поново прочитао тај чланак. Он се односи само на једну епизоду у животу пок. Драшковића. И у толико је по природи ствари непотпун, нити може имати претензије да даје потпуну слику великога покојника. Али сам ипак нашао да је најбоље да га пустите онако како је написан пре десет година. Јер сам тај факат да се један чланак написан о једном политичару и државнику под непосредним утисцима које је оставио његов трагичан крај може прештампати десет година после његове смрти, показује најбоље колико је његова величина била стварна, а његов губитак у истини ненакнадив. Десет година су већ један период у историји једног народа; догађаји и људи огледају се после десет година већ из историске перспективе. То је био разлог одлуци да се у Пантеон не преносе остаци заслужних људи пре но што прође десет година од њихове смрти. Мало је јавних радника чија успомена може неокрњена да издржи тај стаж. Али их има и таквих чија се фигура све јаче издваја из гомиле савременика у колико време више одмиче. Милорад Драшковић је био један од тих. Он може мирно чекати стварање нашег народног Пантеона” (Архив САНУ, Заоставштина В. Маринковића, 14.439/354).

траг. Путујући без одмора пуних седам дана огромним напорима, он је успео да стигне у Скадар само двадесет четири сата касније, пошто је у њега стигла Влада.” Неизрецива српска несрећа, којој је успут био сведок, повећала је „његову мрачну резолутност”, те је одмах предузео мере да се за прихватање војске учини колико се може.³⁴ Исте вечери на његов предлог формиран је одбор, коме су ови задаци постали примарни, а у који су, поред њега, ушла још двојица министара. Два дана касније, и формално је постао заступник министра војске, остајући на тој дужности наредних 19 дана, „најстрашнијих које је преживела наша војска и наша држава”. По сећању Војислава Маринковића, у тим тренуцима сви они који нису непосредно имали одговорност за државне послове, бринули су једино о сопственом животу и сутрашњем дану. Готово нико није знао ко је тада био министар војске, нити колико је човек који се на тој дужности налазио улагао труда, енергије, пожртвовања, храбрости и одлучности. Отуда је и рад Милорада Драшковића из овог раздобља остао „мало познат широј јавности”, иако је – и поред тога што је „у краткој политичкој каријери” учинио „крупне услуге својој земљи”, у овој прилици показао највише личне величине и државничких особина, изједначајући се са Римљанима из „највеће римске епохе”.³⁵

Непознато је да ли је сам Милорад Драшковић забележио успомене на дане у којима је био заступник министра војске и да ли је о том времену подробније писао пријатељима. Из сачуваних извора види се само да је и његово лично и породично искуство било подједнако драматично. Захваљујући Љуби Давидовићу, са знајемо да је у Скадру, не верујући да ће преживети, написао супрузи писмо, које је у исто време било и тестамент, јер је у њему оставио опоруку деци и побележио преостале дугове.³⁶ У исто време, Јован Жујовић је у својим дневничким белешкама, нередовно вођеним, записао 12/25. новембра 1915. године: „Драшковић телеграфисао из Солуна да су његова деца остала у Крушевцу.”³⁷

Целокупна преписка ове двојице првака Самосталне радикалне странке није, нажалост, сачувана. У првом преосталом писму које је „преживело” све ратне и поратне недаће, а које је Милорад Драшковић написао свом старијем саборцу и пријатељу 6. јуна 1916. године, додао је неколико реченица пуних негодовања због постојеће ситуације, као и догађаја из времена повлачења из Србије. „Људи више нису што су били”, примећивао је. „С отацбином изгубили се и сами. Видите га на лице и по разговору, још и подноси, али чим треба да се на што реши, да што уради, он је отрована риба. Колико ружних и аморалних ствари чине тамо, пошто су данули, заранили се, очистили и оденули; ваљда и нешто нерво смирили и веру колико толико повратили. Можете мислити каквих смо призора у повлачењу, ми били сведоци. У Скадру, после двадесет дана пешачења и сваког јада, па још нису били себи створили праву слику положаја. Као сомнабули. У Арсит хану, центру сев. Албаније, лежимо у једној кошари око ватре, при температури од -15°, кад око по ноћи допаде један стари господин, уважен чиновник државни и поче грдити на све присутне лежеће и полумртве: 'срамота, нико да се дигне да дочека једног старог државног чиновника. Где је мени одређена соба. Ко је тај што се стара о преноћиштима и прави распоред. Камо ватре, камо какав топао напитака за прозобле људе?' Повантрзао, што рекну сељаци. Па су крали, лагали, издавали се међусобно, опијали и чинили најгоре подлости, какви људи! – Рекао нам Бог да доживимо најгоре.”³⁸

Из неколицине других сачуваних писама и различитих докумената може се видети које је послове Милорад Драшковић сматрао најпотребнијим и чему се у избеглиштву, и даље министар саобраћаја и грађевине, сам највише посвећивао. Већина обавеза била је везана за старање о војсци, њеном опоравку и организацији, те о одржању Солунског фронта. Подједнако велику бригу задавало му је старање избеглица, њихово материјално збрињавање и успостављање веза са породицама које су остале у Србији.

На самом крају априла 1916. године, свега неколико месеци после Албанске голготе, са нескривеним задовољством обавештавао је Љубу Стојановића да су ве-

сти о стању војске добре, јер су се „људи... повратили”, „изгледају врло добро”, боље су опремљени него раније, задовољни новим пушкама и другим наоружањем. „Вршили су и пробу новог митраљеза”, додао је, „упоредо с Французима и нису остали постидни. Њих ће као и артиљерију примити у Солуну. Коморе ће имати доста и добре и ако различне од своје раније. Коња за коњицу има довољно. Исто тако санитарске и техничке спреме.” Али, примећивао је да војници, и поред свега, „тугују за својима”.³⁹

Према сећању Војислава Маринковића, може се закључити да је Милорад Драшковић до ових сазнања долазио у непосредним разговорима са војницима. Њих двојица су већ у фебруару 1916. године одлазили међу трећепозивце и „просте војнике”. Не говорећи им да су министри, желели су да сазнају како су војници размишљали о постојећој ситуацији у том времену велике малодушности, честих и горких оптужби упућиваних Влади, која је сматрана одговорном за претрпљени пораз и трагедију избеглог света. Милораду Драшковићу је то и успевало, јер је, сећао се Војислав Маринковић, имао „прави таленат да са сељацима разговара онако како паметни сељаци код нас међусобно разговарају, озбиљно, готово забринуту, искрено, непосредно, домаћински, онако као што међ собом разговарају људи који говоре о једном заједничком важном послу, који ваља свршити, и за који се ваља тога ради озбиљно посаветовати”.⁴⁰ Поверење које је имао у војску и емотивна разнеженост над судбином војника у туђини видљиви су и у другим сведочењима, као и у скоро целокупној преписци. „Добра наша војска”, писао је, на пример, Јовану Жујовићу, „на жалост, не искупљује... признање ни оног што је ван сваког разговора.”⁴¹

Уверен да преостала српска војска има довољно снаге да пружи допринос савезничкој победи и сама се победоносно врати у отаџбину, Милорад Драшковић је, са доста војничке умешности, истовремено био убеђен да Солунски фронт треба одржавати, јер ни у ком случају не представља једно од споредних ратишта. Штавише, сматрао је да управо са тог простора могу бити покренуте врло важне војне операције, чак неке од пресудних за завршетак рата. Страховао је, међутим, да ће савезници још једном направити погрешну процену ситуације, слично као 1914–1915. године, не уважавајући српско мишљење и подозревајући да Срби, не интересујући се за опште савезничке планове, мисле искључиво на повратак у окупирану домовину.⁴²

Другу велику бригу Милорада Драшковића чинило је старање о избеглом свету, заробљеницима и свима онима који су остали у Србији. Како је у јануару 1916. године при Међународном одбору Црвеног крста у Женеви основано одељење за српске избеглице, већ неку недељу доцније отпутовао је у Швајцарску да помогне оснивање Обавештајног бироа Црвеног крста.⁴³ Биро је основан 19. априла исте године, а радио је подељен у три одсека: административни, обавештајни и новчани. Према извештају који је Сима Милановић, тадашњи његов управник, упутио Љуби Давидовићу пред најављену инспекцију, задатак му је био да прима „питања од лица која траже обавештења”, сређује и преко службених новина објављује све одговоре и питања која је добијао, прима новчане уплате, прикупља податке о заробљеним војницима и интернираним грађанима, посредује у слању писама, организује допремање помоћи. У Бироу су радили они који су из различитих разлога били ослобођени војне обавезе, а поступало се углавном према решењима и упутствима Милорада Драшковића.⁴⁴

У том погледу ништа се није променило ни готово годину касније. Штавише, из решења Министарског савета од 9. јуна 1917. године види се да је иницијатор и организатор овог великог и важног посла и даље био Милорад Драшковић. Према предлогу који је упутио Влади, а она га одобрила, „општење са нама у Србији, Бугарској, Немачкој и Аустрији” и правовремено указивање помоћи представљало је један од најважнијих њених задатака. Усредсређивање тих послова у Женеви, при Обавештајном бироу, као и умножавање обавеза, захтевали су добру организацију и упошљавање до 150 људи. Осим тога, Милорад

³⁶ *Споменница Милорада Драшковића*, стр. 95.

³⁷ Ј. Жујовић, н. д., II, стр. 230. Из неких других писама сазнаје се да су Милорада Драшковића и пре војног слома мучиле породичне невоље, попут запаљења плућа малог сина. „Богу хвала остао”, написао је Љуби Стојановићу, а потом одмах додао да му се и супруга озбиљно разболела (Писмо од 28. јула 1915, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/6).

³⁸ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 168.

³⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.789/7. О готово истим проблемима писао је и породици. „Војска нам је дивна”, с усхићењем је говорио супрузи. „Ни они људи, од пре три месеца, ни дај Боже. Здрави, јаки, бакарне боје, одевени, чисти, дисциплиновани. Нова пушка изнад очекивања; издржала критику проста пешака, а та је, можеш мислити, непоштедна” (Наведено према: *Споменница Милорада Драшковића*, стр. 101–102). У писму насталом почетком маја 1916. с тугом ју је обавештавао како је једна дивизија, спремајући се да крене на фронт, прекадила гробове умрлих својих другова, а на постављеној хумци урезила дирљиве стихове: „На хумкама у туђини, Неће српско цвеће нићи, Поручите нашој деци, Нећемо им никад стићи... Поздравите Отаџбину, Пољубите српску груду, Спомен борбе за слободу, Нека ове хумке буду” (Исто, стр. 100).

⁴⁰ Архив САНУ, Заоставштина В. Маринковића, 14.439/287.

⁴¹ Писмо од 21. априла 1917, АС, л. ф. Ј. Жујовића, 168.

⁴² Балкански фронт је, по његовом мишљењу, изнетом Љуби Стојановићу, према савезничкој „класификацији у Европи”, био другостепен. „Шта ћете”, резигнирано је закључивао. „Како су се варали у погледу Турске, па Бугарске, па Грчке и Румуније, тако се и данас варају у погледу значаја балканских операција. Ма ко-

лико било близу памети да ми ту важност не истичемо из себичних побуда, остаје утисак да на наше суђење првенствено и превлађујући утиче наша жудња да што пре видимо повраћену своју земљу. Балкан је Ахилова пета, ако је Немачка Ахил. Бадава говорите, не капирају. Србија није спасена тиме што би била повраћена, ако се рат цео не добије. Била би само још једном изгажена и Балкан има општи значај за све наше савезнике.” Јер, „одатле се за најкраће време, с најмање снаге, с најмање жртава, може противник смртно ранити. Ударом одавде била би паралисана и Турска и Бугарска и односи снага знатно измењени на корист нас свију! Говорите и говорите, али ушима које не чују, као што нису чуле кад им се говорило о бугарском издајништву” (Писмо од 30. априла 1916, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.789/7). У истом духу писао је и Јовану Жујовићу, надајући се да овај угледни научник може барем мало утицати на јавно мњење и утицајне европске кругове: „Капљите сви и да капљемо сви на појачању солунског фронта, на један или други начин, што пре и боље. Одатле ће се рат почети свршавати. Било да се Грчка гурне овамо, било пошљу појачања” (Писмо од 6. јуна 1916, АС, л. ф. Ј. Жујовића, 168).

⁴³ Видети: Д. Бојић, н.д., стр. 454.

⁴⁴ АЈ, з. Љ. Давидовић, док. 9.

⁴⁵ Исто, док. 19.

⁴⁶ Писмо од 18. октобра 1916, Архив САНУ, Заоставштина М. Грола, 14.575/1-22. Објављено у: М. Радојевић, „Милорад Драшковић и Милан Грол”, *Југословенски историјски часопис (ИИЧ)*, бр. 1/1997, стр. 232–233.

⁴⁷ *Споменица Милорада Драшковића*, стр. 100–101. Према сећању Ивана Мештровића, који је Јованку Драшковић виђао у Кану, била је „врло симпатична жена, која је живјела само за мужа и дјецу, уз то је горјела патриотизмом, као многе српске жене, али без декламације и мржње на не-Србе, како се често запажа код

Драшковић је предложио да двојица министара, просвете и правде, којима је поверена инспекција ових служби, добију врло велика овлашћења у погледу измена рада постојећих одсека, доношења потпуно нових мера и располагања кредитом до 50.000 франака.⁴⁵

Старајући се о утврђивању начела по којима би Обавештајни биро поступао, највећи део тог замашног рада држао је под личном контролом, информисући се и о појединачним случајевима. Могуће најбољи пример одлучности, чврстине и посвећености које је улагао у збрињавање пострадалог становништва чини садржина писма упућеног партијском пријатељу Милану Гролу, који је своју избегличку делатност обављао управо у Женеви. „Драги г. Гроле”, писао му је Милорад Драшковић, „дobili сте нову суму да помажете и радите активно. Само: *прво* положите рачун. Ниоједној суми до данас немамо га. Мене мрзи да то тражим службено, али ћу и то ако се с тим одуговлачи. Како да тражим све нове и нове суме, кад не дајем рачун о одобреним, јер тај рачун немам отуда;

Друго радите по упутствима. Упутства су да ви, *делегаџи* С. Ц. Крстиа и одбор све цените и шаљете што се тиче сума вама послатих за распоред. Ви сте за то и одговорни, па непримајте мешања непозваних. Ја на пр. и неznam ко, кад за кога, колику суму и за кога се мешао одовуд, а врло ме интересује...

Дали смо поверљив распис чиновницима да шаљу обилније новац својима. Попретили смо немарнима да ћемо се умешати ми иначе и приликом сваког пријема плате тражити доказе о пошљању новца својима. Телеграфисано је и у Солун и у Русију (због официра тамо).

Треће да ли бисте преко банке како могли сазнати, колико, осим преко нас, иде још преко њих непосредно месечно у Србију?...

Молим Вас настојте да се пошље што деци (7 оро) Лазе Стојковића б(ившег) благајника из Смедерева. Такође Лепосави Поповић бабици (4 оро деце) у Београду...⁴⁶

Свакодневно суочен са несрећом људи око себе и обавештаван о тешком стању избеглица, заробљеника и становништва Србије, Милорад Драшковић се трудио да, поред коришћења министарских овлашћења, и лично помогне колико може, осећајући се готово кривим што је његовој породици било боље него многим другима. „Кад помислим”, писао је супруги и породици у Француској, „колико морају бити жељни вести они, који нису имали моју срећу, да за своје знају и да их виде, веома ми је тешко...” У више других писама саветовао јој је да се и сама ангажује на помагању другима: „У Швајцарској дознао сам да су многе жене куме нашим заробљеницима у Немачкој и Аустрији и шаљу им пакете хране. Разбери како то иде и почни одмах слати неколицини... Пошљи првенствено хлеба и пексимита. То све одмах. Пате страшно... Ако вам наговештавам штедњу, то је зато да бисмо, ви и ја, учинили што више добра онима који немају оно што ми имамо. Кад пређете у Кан, нека деца уче, а ти обиђи француске болнице и пошљи понуда ако је обичај. Живите повучено за себе, за наше и нашу земљу... Мени је пријатно твоје бављење ђацима, војницима и рањеницима. Што учиниш, учини да не зна левица што да десница... Ја трошим више на помоћ другима но на себе. То је у природи ствари овде. Ти не видиш отуда и не знаш. Немој ми замери-ти, јер беда људска није могла ићи ниже, но наших јадних војника у Албанији.”⁴⁷

Чим је војска на Крфу збринута, постепено се опорављајући, Милорад Драшковић је путовао у Француску, на Корзику, и у Африку, да обиђе тамо смештене рањене и болесне војнике, као и друге избеглице.⁴⁸ У Алжиру је поставио делегата српске владе, наложивши му да им помаже, што овај, на несрећу, није чинио колико је требало.⁴⁹ Крајем новембра 1916. године Никола Пашкић је потврдио његов налог да се кредитом обезбеди „око пола милиона за куповину одела, обуће и веша за 30.000 заробљеника... да не би преко зиме изумрли”.⁵⁰ Две недеље доцније, Милорад Драшковић је јављао Јовану Јовановићу Пижону, српском посланику у Лондону, да би Обавештајни биро могао успети да добије допуштење да се становништву Србије омогући снабдевање на исти начин на који је то осигурано за грађане Белгије и Пољске, ако би на овакву могућност пристале енглеска

и француска влада. У том случају Одбор би, користећи „један релативно мали обртни капитал”, по допуштењу и под контролом Владе куповао оно што је неопходно за живот становништва, допремао у Србију и продавао, „непрестано у обрт свога капитала”. Сви дотадашњи напори да се осигура овакав вид помоћи били су неуспешни, јер их савезници нису прихватили. „Ми налазимо да треба да посредујемо”, наглашавао је Милорад Драшковић, „и са своје стране истакнемо неопходност да се за Србију која је највише пострадала учини оно што је учињено за Белгију и Пољску, па молимо да код енглеске и француске владе учините потребну представку... хитно. Молим саопштите тамошњој влади горње и објасните, и замолите је да допусти да се помаже српско становништво као што се помаже белгијско и пољско становништво.”⁵¹

Познати извори и степен истражености оваквих проблема не допуштају, нажалост, да се та и друге сличне иницијативе сагледају у целовитости, па ни да им се сазнају конкретни резултати. Такав је случај и са једним дописом који му је упутио југословенски бродовласник Банац, предлажући оснивање англосрпске банке, како би се између две земље развила трговинска и финансијска веза, „чему се приписује велика важност особито обзиром на жељено сједињење југословенских покрајина (са) Србијом и будуће поморске интересе”. О пројекту су преговарали „угледнији српски и југословенски представници” у Енглеској, међу којима су, поред Банца, били „милионери Митровић власник рудокопа... и Бокељ Каменаровић директор јадранске банке”, који су били спремни да и сами уложе „знатна средства”.⁵² Одговарајући српском посланству у Лондону и Јовану Цвијићу, који је очекивао да Милорад Драшковић прихвати изнети предлог, телеграфисао је у име Владе и Министарства иностраних дела: „Изволите известити господу промоторе покрета Србе и Енглеze за живље трговинске, финансијске и саобраћајне везе Енглеске и Србије да су њихове намере и њихов програм саопштени нашој влади и да их она прима на знање са топлом симпатијом. Господа могу рачунати на обилну моралну потпору српских привредних кругова и целог српског друштва и ако је као што знате овде све заузето непосредним ратним задацима. Иницијатива отуда имаће ипак од кога бити усрдно прихваћена било да покретачи упуте овамо своје представнике било да меморандумом ближе изложе свој програм, да ћу бити срећан да их доведем у везу с ким треба и помогнем остварење њихових смишљених пројеката.”⁵³

Мада недовољно расветљене, такве активности Милорада Драшковића намећу утисак који се стиче из приватне преписке, мемоарских и других сачуваних извора, према којима је он био један од најактивнијих и најутицајнијих министара српске владе.⁵⁴ Према сећањима Ивана Мештровића, сви „Србијанци”, који су били блиски Југословенима из Аустроугарске, огртали су га „мистичним плаштом”, говорећи о њему као о „највећој политичкој и државничкој глави у Србији”.⁵⁵ Величину утицаја у Влади и политичким круговима потврђује и кратка, али врло речита опаска коју је Павле Поповић забележио у дневнику након разговора са Јованом Јовановићем Пижоном, по чијем је савету требало да све послове „регулише писмено” са Љубом Давидовићем, јер ће он „моћи преко Драшковића све да уради”.⁵⁶

Из истих се извора види да је, иако слабог здравља и са честим здравственим проблемима, радио веома много,⁵⁷ старајући се, поред крупних државних и националних брига, и о многим ситнијим стварима, као и о потребама својих пријатеља. У оскудици хартије осигуравао ју је за Љубу Стојановића, како би имао на чему да пише,⁵⁸ а знајући и за његове материјалне недаће,⁵⁹ нудио му је кредит.⁶⁰ Прагматичан и предузимљив, повремено није имао разумевања за политичке и личне осетљивости и обзирности својих сарадника из Самосталне радикалне странке, иначе „политичких чистунаца”, нарочито онда када су могле шкодити обављању потребних послова. „Што не чините инспекцију”, питао је, на пример, Јована Жујовића у време када је у Француској требало обилазити школе са српским ђацима. „Немате срестава личних, а нећете о јавним. И због тог обзира, неумесног и неразумљивог, треба да иде у страну васпитање три хиљаде младог света!”⁶¹ Најчешће је, ипак,

оних цинцарског поријекла. Била је плава и висока, и није много говорила. Свога Драшковића је управо обожавала”. С њим се ту и тамо виђао, кад би дошао обићи обитељ, а „понајчешће (су) разговарали о народним пјесмама и обичајима” (И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969, стр. 66).

⁴⁸ Исто, стр. 9; Д. Петковић, н. д., стр. 110.

⁴⁹ Д. Бојић, н. д., стр. 402.

⁵⁰ АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-8-714.

⁵¹ Исто, 80-8-741.

⁵² Исто, 80-8-241.

⁵³ Исто, 80-8-251/254.

⁵⁴ Крајем 1916. обављао је и дужност заступника министра финансија (Архив САНУ, Заоставштина М. Радивојевића, 13.255/5; 13.255/6).

⁵⁵ И. Мештровић, н. д., стр. 67.

⁵⁶ П. Поповић, н. д., стр. 641–642.

⁵⁷ Због тешке очне болести, одстрањено му је једно око. Крајем новембра 1913, Јаша Продановић је причао Јовану Жујовићу и да „Драшковић... мора да зарађује, јер су му рекли да је туберкулозан, па мора породицу да осигурава” (Ј. Жујовић, н. д., II, стр. 30). И поред тога, радио је много и напорно. „Ова моја невоља не иде на боље жељеним темпом”, жалио се Љуби Стојановићу. „Нисам два дана легао у постељу, па сам данас морао. Преморим се и крв наседа канда, јер место постаје осетљивије дужим седењем. То Вам кажем зато што ме спречава да пишем” (Писмо из септембра 1918, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/9).

⁵⁸ Писмо од 8. септембра 1915, исто, 12.632.

⁵⁹ Видети: М. Радојевић, „Љубомир Стојановић у Првом светском рату”, *Историја 20. века*, бр. 2/2000, стр. 9–29.

⁶⁰ Писмо од 8. новембра 1914, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.352/5.

⁶¹ Писмо од 6. јуна 1916, АС, л. ф. Ј. Жујовића, 168.

⁶² Писмо од 24. маја 1917, Архив САНУ, Заоставштина М. Грола, 14.575/1-24. Објављено у: М. Радојевић, „Милорад Драшковић и Милан Грол”, стр. 233–236. О односу ове двојице истакнутих самосталних радикала, различитих политичких карактера и метода више: М. Радојевић, „Милан Грол у борби за југословенску идеју (1914–1918)”, *ЈИЧ*, бр. 1-2/1999, стр. 71–71; М. Радојевић, *Научник и политик*, стр. 220–222.

⁶³ „И као човек и као друг више би изгубио но добио”, написао је супрузи, „идући у школу онда када другови његови иду из школе на велике грађанске и војничке дужности. Има их који су избегли и избегавају те дужности, али они нису и не треба да су пример и друштво једном добром младићу, добрих родитеља с оправдано развијеним амбицијама. Има другова који су изгубили много више. То не могу одобрити као старешина, ни саветовати као сродник. Да су моји мили мали у шом положеју радио бих и говорио тако” (Последњу реченицу истакли су приређивачи; *Споменица Милорада Драшковића*, стр. 99). Када јој је, пак, други брат умро као војник на Крфу, покушавао је да утеши и охрабри: „Ја за тебе, моја мила другарице, осим љубави и утехе, имам још и молбу: *да будеш јака*... Ја имам вере у те, да ћеш туговати како ваља да влада собом и својом тугом *једна Српкиња у време кад је шугом обузетом цело њено племе и кад је шуга свуда*” (Исто). У новој несрећи, која је породицу Јованке Милановић Драшковић погодила погибијом блиског рођака Војина Поповића, чувеног комите Војводе Вука, написао јој је да је погинуо „храбро као што је било мислити”, а потом још једну молбу и савет: „Буди јака, присебна и моли се Богу. Наша су га деца познавала и нека се прекрсте за спас његове душе. Пао је бранећи слабе и нејаке, па

долазио у сукоб са Миланом Гролом, који га је у свом демократском идеализму осуђивао сваки пут када је мислио да се огрешио о чистоту страначких принципа. Покушавајући да објасни како, са места на коме је био, мора да прави разлику између битних и неважних ствари, Милорад Драшковић је доказивао да повремене опортунизам и недемократски методи немају важност „према бризи о нашој будућности, бризи о народу осталом у земљи, бризи за инвалидима, бризи за солунским фронтом и даљим жртвама које он намеће или ненамеће”.⁶²

Ако је, међутим, при обављању свакодневних обавеза ефикасност стављао испред демократске праксе, у освему осталом што је изискивало истинску начелност, Милорад Драшковић је испољавао ретку доследност. Доказао ју је, на пример, и у одбијању да Владимира Милановића, рођеног брата своје супруге, поштеди војне обавезе, верујући да треба да буде „на послу на коме су му другови”.⁶³

Подједнако несавитљив био је и у односу према регенту Александру. Из сачуваних писама види се да му се обраћао једноставно, без многих излива оданости, истим конкретним и пословним начином као што је то чинио и у преписци са пријатељима и сарадницима. Обавештавајући га једном приликом како напредује остварење налога који је добио, односно регентове жеље да се на избегличком тлу подигне једна српска богомоља, тешкоће је образлагао могућом намером локалних власти да се не дозволе „трајнија, материјална обележја” српског боравка. Истовремено, скоро „успут”, објаснио је Александру Карађорђевићу због чега му још није послао монографије о сточарству за које се интересовао: „не шаљем због пречих интереса којима Височанство сада посвећује време”, кратко је написао, као да младог регента посредно упућује на важније његове обавезе.⁶⁴ Другом приликом узео је слободу да смањи величину помоћи коју је Александар Карађорђевић наменио глумцима, о чему је службено обавештен Милан Грол, као драматург и управник Народне позоришта. „Неслужбено”, међутим, Милорад Драшковић му је објаснио да је „Њ(егово) Височанство било вољно ставити на расположење десет хиљада франака у ту сврху”, али да је он, „знајући потпуније... на колико страна и колико даје, предложио три хиљаде”, на своју одговорност, што је и прихваћено. „Како се поклону не гледа у зубе”, додао је, „то ћете га Ви, верујући да сам радио како треба, примити са захвалношћу и о употреби послати реферат непосредно благајни Краљевих добара, или преко мене. Кажите хвала и мени!”⁶⁵

Према расположивим и познатим изворима судећи, однос Милорада Драшковића према династији Карађорђевић и престолонаследнику Александру посебно, трпео је током времена више промена. Иако је међу самосталним радикалима било више републиканаца, који су чак намеравали да Мајски преврат из 1903. године искористе за проглашење републике,⁶⁶ Милорад Драшковић није био међу њима. Пре би се могло рећи да је био ближи Љуби Давидовићу, кога је Јаша Продановић уврстио у групу страначких монархиста.⁶⁷ Само неку годину после династијске смене, и поред условног пристанка на монархију,⁶⁸ самосталци су били дубоко разочарани династијом Карађорђевић. Сматрали су да са њом Србији није добро и да је треба целу „најурити”, а не на парче, јер је „свршила своје” и „потрошила фонд од имена Карађорђева”. Да не би даље реметила мир, разговарали су о довођењу неког од енглеских принчева на српски престо, пратећи шта о томе мисле завереници и разговарујући с њима о могућности још једне промене на престолу.⁶⁹ У једном од таквих разговора, вођеном августа 1909. године, Милорад Драшковић је говорио Јовану Жујовићу како Србији „са овом династијом нема лека”, саветујући му да у потрази за новим краљем крене у Енглеску, по цену да се више не врати у земљу.⁷⁰ Три године касније, међутим, враћајући се на тај разговор, веровао је да је за тако нешто те 1912. године било „доцкан”.⁷¹ Први светски рат, општа српска несрећа, потреба националног и политичког јединства, као и испољена храброст чланова владарске куће, нарочито регента Александра, везали су га за Карађорђевиће. „Дошао нам је Престолонаследник”, писао је супрузи у пролеће 1916. године. „О њему ћу ти писати читаво писмо. Како је подносио, како је мирно, како достојанствено поднео *више* но ми остали. Нашој је војсци пи-

сана тешка судбина, али јој је Бог оставио једно задовољство: има на своме челу јунака достојна ње. Из Албаније је дошао пошто је испратио 2/3 своје војске и осигурао прелазак осталих.⁷²

Солунска криза и стрељање пуковника Драгутина Димитријевића Аписа са двојицом другова у јуну 1917. године удаљили су Самосталну радикалну странку од регента Александра. Протестујући против регентовог одбијања да помилује осуђене на смрт, Љуба Давидовић и Милорад Драшковић поднели су 21. јуна оставке на чланство у Влади, а са њима се одмах солидарисао и Војислав Маринковић.⁷³ Његова оставка, међутим, није представљала вид протеста, него јасно изречен политички став, по коме му је даљи останак у Влади био немогућ, с обзиром на то да се политичка комбинација, на коју је пристао у децембру 1914. године, повлачењем самосталаца распала.⁷⁴ Из тог разлога ова оставка, тумачена начелним политичким побудама, није изазивала многобројна тумачења као у случају Љубе Давидовића и Милорада Драшковића.

Двојица самосталских министара донели су одлуку без ширег саветовања са страначким саборцима, након чувене аудијенције код регента Александра, чији је ток оставио видан утисак на савременике, чинећи је једним од оних политичких догађаја о којима се веома често говорило. У више забележених сећања истицане су старе везе које су спајале Самосталну радикалну странку и црнорукце, нарочито њихово обострано незадовољство радикалима и Николом Пашићем, појачано после војног слома. Упркос томе, када су се критике које су официри упућивали Влади умножиле, како у периоду опоравка војске до априла, тако у периоду њеног пребацивања на Солунски фронт од априла до јуна 1916. године, а потом и на самом фронту, управо је Милораду Драшковићу поверено да оде у Солун и спроведе истрагу. Према сећању Мише Трифуновића, по повратку је поднео извештај у коме се заложио за кажњавање свих некоректних официра и на основу њега су извршене најпре даље истраге, а потом и хапшења.⁷⁵ Усред истраге, која је почела у новембру 1916. и трајала до марта 1917. године, после чега је започет судски процес, министар унутрашњих дела Љуба Јовановић реферисао је Влади да су официри, признавши кривицу, као саучеснике навели двојицу политичара: Милорада Драшковића и Војислава Маринковића. По неким тврдњама, Љуба Давидовић је већ тада имао намеру да поднесе оставку.⁷⁶ Када се сазнало за пресуду, Милорад Драшковић и он, уверени да покушаја атентата на Александра Карађорђевића, због чега су официри осуђени, није било,⁷⁷ тражили су разговор са регентом, настојећи да га убеди у нужност преиначења најстроже казне. Руководјени интересима правде, страхом од националног и политичког подвајања и сентименталним разлозима, надали су се да ће се изборити за помиловање или ублажавање већ донете пресуде. Исход аудијенције је познат, а сведочења савременика се углавном подударују у много пута препричаном току аудијенције.

Према информацијама које је имао Миша Трифуновић, Милорад Драшковић је у једној варијанти узвикнуо „Височанство само не у крв”, а у другој „Господару само не у крв”.⁷⁸ Незадовољан, регент Александар им је одговорио да тако поступају зато што су имали везе са официрима и јер их руководе партијски и лични интереси, док он пред собом има само државне.⁷⁹

Оно што је о овој познатој аудијенцији слушао Милан Антић, будући управник Двора, и сам уверен да су самосталци били пријатељи црнорукаца, доста је слично казивањима Мише Трифуновића. По његовим белешкама, Милорад Драшковић је на растанку „лупио руком о сто”, узвикнувши: „Височанство, доста је било проливања крви!” Иако и сам узбуђен, Љуба Давидовић га је, наводно, умиривао.⁸⁰

Наведеним сећањима и тврдњама одговарају успомене Светислава Моачанина, у то време личног лекара и „човека од највишег и изузетног поверења” регента Александра. „Налазио сам се у предсобљу Регентовог кабинета”, причао је у емиграцији после Другог светског рата. „Врата су била полуотворена. У једном тренутку чуо сам глас Милорада Драшковића: 'Не у крв, Височанство' уз снажан

нека они то знају и почињу сазнавати од првих дана...” (Исто, стр. 100).

⁶⁴ Писмо од 26. јула 1916, АЈ, з. В. Јовановић Марамбо, 335–6 (4).

⁶⁵ Писмо од 24. маја 1917, Архив САНУ, Заоставштина М. Грола, 14.575/1-24; М. Радојевић, „Милорад Драшковић и Милан Грол”, стр. 233–234.

⁶⁶ Више: М. Радојевић, *Научник и пољитика*, стр. 65–69.

⁶⁷ Наведено према Д. Р. Живојиновић, *Краљ Пећар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990, стр. 88.

⁶⁸ Ј. Продановић, „Југословенска републиканска странка”, *Нова Европа*, књ. VII, бр. 10, 1. април 1923, стр. 288–290.

⁶⁹ Ј. Жујовић, н. д., књ. I, стр. 176–177, 179, 182–185, 193–196, 203–204.

⁷⁰ Исто, стр. 176.

⁷¹ Исто, стр. 249.

⁷² *Споменица Милорада Драшковића*, стр. 101.

⁷³ АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80–9–331; АЈ, з. Љ. Давидовић, 323, док. 30; Архив САНУ, Заоставштина В. Маринковића, 14.439/233. Само месец дана раније, Милорад Драшковић је писао Милану Гролу да ће странка самосталних радикала имати „да врши своју сарадњу док год не испливамо на обалу” (Писмо од 24. маја 1917, Архив САНУ, Заоставштина М. Грола, 14.575/1-24). Текст оставке самосталских министара видети у: М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деведесетих седамнаесте. Прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. год.*, Београд 1955, 535–542; Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967, стр. 216–217.

⁷⁴ Исто; К. Ст. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба (1876–1935)*, књ. прва, Лондон 1955, стр. 48–49.

⁷⁵ Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530 (VII – А).

⁷⁶ К. Цицварић, „Милорад Драшковић и Драгутин Димитријевић Апис“, Архив САНУ, Заоставштина М. Ж. Живановића, 14.434/955.

⁷⁷ АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-44-625.

⁷⁸ Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530 (VII – А).

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Архив САНУ, Заоставштина М. Антића, 14.387/8.684, 9417, 10.443.

⁸¹ Наведено према: Д. Петковић, н. д., стр. 110.

⁸² Видети: Х. Хинковић, *Из великог доба. Мој рад и моји доживљаји за вријеме свјетског рата*, Загреб 1927, стр. 280–300; Б. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Љубљана, Београд, Загреб 1928, 217–267. М. Паулова, н. д., стр. 346–351; Д. Јанковић, *Југословенско ишћање и Крфска декларација 1917. године*, стр. 221–294; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско ишћање*, књ. 2, Београд 1985, стр. 151–183.

⁸³ Љуба Давидовић је, по њему, напустио подједнако непатриотски. Бавећи се партијским шпекулацијама, наводно је „изјавио да неће отварати кризу владе на питању осуде ако Пашић уступи ресор иностраних дела Драшковићу“ (Наведено према: Д. Јанковић, *Југословенско ишћање и Крфска декларација 1917. године*, стр. 214). Иван Мештровић је такође у својим успоменама писао о разговору који су имали регент Александар и Анте Трумбић. Према његовој тврдњи, председник Југословенског одбора покушао је да посредује, због молбе коју су му у том смислу упутили Љуба Давидовић и Милорад Драшковић (И. Мештровић, н. д., стр. 70).

⁸⁴ Наведено према: М. Ж. Живановић, н. д., стр. 522–523; Д. Јанковић, *Југословенско ишћање и Крфска декларација 1917. године*, стр. 217. Иако их је овај сукоб

удар песнице о сто Регента. Када су поред мене пролазили, излазећи из кабинета, Давидовић је био црвен као рак а Драшковић блед као крпа.⁸¹

Са своје стране, регент Александар је са детаљима Солунског процеса и аудијенције двојице самосталских министара врло подробно упознао Анту Трумбића, председника Југословенског одбора, који је на Крфу боравио због одржавања Крфске конференције.⁸² По његовим речима, онако како их је забележио Анте Трумбић, Милорад Драшковић му је, тражећи помиловање за пуковника Аписа и његове сачеснике рекао: „Немојте убијати“, што је за регента било „непатриотство, нелојалност, заузимање за Аписа“.⁸³ Одговарајући на ову молбу и упозорење, према сећању Љубе Давидовића, узвратио је веома горким речима: „Сад не у крв, а кад је у питању била моја крв, ви нисте нашли за потребно да о томе бринете.“⁸⁴

Потреба савременика да толико често и дуго година доцније говоре о садржини чувене аудијенције сведочи о великом утиску који је на њих оставила због озбиљности целе солунске кризе, драматичности обављеног разговора, далекосежних политичких последица, одлучности и смелости Милорада Драшковића. Део самосталаца окупљених око Јаше Продановића, коме су се потом придружили Љуба Стојановић и Јован Жујовић, донео је одлуку да „раскрсти“ са монархијом и започне рад на организовању једне републикански изјашњене странке.⁸⁵ Поједини самостални радикали били су незадовољни, али су се солидарисали са главнином странке, прихватајући прелазак у опозицију тада образованој хомогеној радикалској влади на челу са Николом Пашићем.⁸⁶ У времену које је следило, и радикали и самосталци бранили су низом аргумената своја становишта, доказујући им исправност пред сведоцима и историјом. Радикали су подвлачили доследно служење националним интересима и поштовање уставности, насупротив – по њиховим оптужбама – искључивој опозицији, нетолерантној и жељној раздора због посебних партијских побуда.⁸⁷ Образлажући свој поступак, бивши самосталски министри пак посебно су инсистирали на великом страначком незадовољству дотадашњом спољном политиком, због чега је солунска афера била само повод да окончају стање у коме више нису желели да учествују.⁸⁸

Упркос паду коалиционог кабинета, сва тројица бивших министара учествовала су у раду Крфске конференције (јун–јул 1917), током чијих су се заседања представници српске владе и Југословенског одбора споразумевали о основама уређења будуће југословенске државе. На одлуку да Љуба Давидовић, Милорад Драшковић и Војислав Маринковић не буду изостављени из рада конференције утицао је и Анте Трумбић, забринут, као и други Југословени из Југословенског одбора, због унутрашњих српских размирица и могућег њиховог утицаја на процес југословенског уједињења.⁸⁹ Из сачуваних извора, потеклих углавном од учесника конференције, који су релативном прецизношћу бележили дискусије вођене на више одржаних седница, може се делимично пратити и каква је становишта заузимао Милорад Драшковић. Ово је тим драгоцене, јер је познато веома мало извора који могу дати увид у његове тадашње погледе на процес југословенског уједињења. Штавише, намеће се утисак као да тих првих ратних година, мада један од убеђенијих заговорника заједничке државе Јужних Словена, због мноштва свакодневних обавеза, које је требало хитно решавати, није имао довољно времена да се посвећује сталним дискусијама о југословенству.⁹⁰

Приликом расправе о моделу државног уређења, „бранио (је) и величао Србију и њено друштвено-политичко уређење“, замишљајући будућу заједничку државу „као Србију данас“. Тврдио је, међутим, да Срби нису империјалисти и да немају „прохтева за туђим“. Сматрајући да су Анте Трумбић и Хрвати конзервативци, говорио је да им се ништа неће наметати, али да они не схватају како им Срби дају „стварно независно судство, бољу и националнију наставу“. У расправи о питању бројне или квалификоване (племенске) већине при изгласавању устава, Љуба Давидовић и он сложили су се са ставом групе радикала – Андро Николић, Момчило Нинчић и Никола Пашића, којима је „племенска квалификација“ личила на „племенски вето“. У погледу изборног закона Милорад Драшковић је предложио да га

изради „један међусаборни одбор”, који би чинила „српска мала народна скупштина са делегацијама покрајинских сабора”, након чега би била сазвана Велика народна скупштина која би ово санкционисала. Наишавши на неразумевање Анте Трумбића, који се плашио отварања питања радикалне аграрне реформе и решења аграрних односа, подозревајући да ће њено покретање изазвати спор са Црквом и другим крупним власницима земље, самосталци су затражили да у записник буде унето како се преко овог питања прешло „у интересу једнодушности”, али да Владу ово не ограничава у њеном раду на решавању аграрних односа у Босни и Херцеговини. У питању процене међународне ситуације Милорад Драшковић се није сложио са Николом Пашићем, чији је говор, по његовом мишљењу, био „обесхрабрујући” и није одговарао реалном стању ствари. Јер, питање југословенског уједињења стајало је боље „него икад пре”; савезницима је предат материјал са обележеним картама, а постављено је и питање ревизије тајних уговора. Укупно узевши, цела „југословенска ствар” била је „довољно и добро постављена”, због чега се развој догађаја и прави „моменат” могао чекати спокојно.⁹¹

Забележене дискусије ипак не дозвољају да допринос који је Милорад Драшковић дао расправи на Крфу и коначном тексту Крфске декларације⁹² буде довољно добро сагледан.⁹³ Празнине у сачуваној преписци нарочито су приметне управо у овом периоду, могуће и због тога што су му излазак из Владе и напуштање Крфа омогућили чешће сусрете са пријатељима и дужи боравак у Француској, где је, поред Женева, био смештен већи део српске политичке и интелектуалне опозиције.

У овом раздобљу, почев од пролећа 1917. године, као и многи други савременици, удубљивао се у вести које су после Фебруарске револуције стизале из царске Русије. Због могућих последица на српско и југословенско национално питање руска криза изазивала је немир свих одговорних чинилаца у српској политици и убрзано тражење начина да се добри односи задрже и са новим руским властима, концентрисаним у Привременој влади.⁹⁴ Поред те бригае, Милорад Драшковић је осећао и личну, врло снажну политичку нетрпељивост према бољшевичким идејама и правцу којим је поведена тадашња руска политика, како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану.

Најпотпунији израз таквих својих расположења дао је у писму Љуби Стојановићу, априла 1917. године, показујући не само добру информисаност о збивањима у Русији, него и разумевање озбиљности последица које бујање бољшевизма може имати на готово цео свет. „Руски догађај је наша прва и највећа брига”, написао је већ у првим реченицама. „Шта би могло бити прече и веће. Не треба ти велика упознатост с пословима, ни изузетна проницавост да се уочи како се тамо много променило. То није револуција друштвена ни политичка, но нешта 'прежде небивалое'. У питање није стављен само унутрашњи строј политички, административни и социјални, но с њима, упоредо и организовано, сви руски погледи на спољну политику: у погледу Финске и Пољске, стали су сасвим на гледиште западно европских критичара и, још више, немачке социјалне демократије, која је била за успоставу финске и пољске самосталности у колико се то тиче Руса, а за статус quo, у колико се тиче Пољака којима су на врату они и Аустрија. У руској је политици све мање више у току времена добијало разне изгледе и различно наглашавано, сем цариградског, босфорског и дарданелског питања. Триста година као какво море о обале, они бију свом снагом да ту пробију, видећи као и остали свет, да им је то важније и ближе телу но све остало што осећају и намеравају. Па сад кврц! Моћни, за моменат надмоћни елементи, међу крст на све то, проглашујући једну скоро рећи физичку потребу Русије за фантасмагорију и пљачку туђих земаља.”

С пуним разумевањем за тешку и деликатну позицију Павла Миљукова, новог шефа руске политике, за кога се иначе знало да је бугарофил, а с друге стране, с гадљивим гнушањем према маси која је у Русији долазила до изражаја, с презиром и истовременом дубоком забринутости писао је и о руској унутрашњој политици: „Делегати, делегати и делегати: истински и лажни, искрени и продани, Руси и

удаљио, будући краљ и Милорад Драшковић морали су у будућности да сарађују. Остаци њихове преписке, тачније писама које му је Милорад Драшковић слао током 1919, у време заседања Мировне конференције и економских преговара, показују исту једноставност и конкретност у обраћању, као и у периоду много веће блискости (АЈ, з. В. Јовановић Марамбо, 335-6/40/).

⁹¹ Видети: Ј. М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка”, *Нова Европа*, књ. VII, бр. 10, 1. април 1923, стр. 288–290; М. Радојевић, *Научник и политик*, стр. 218–220, 322–323.

⁹² Божа Марковић је, на пример, критиковао Љубу Давидовића и Милорада Драшковића што оставке на чланство у Влади нису дали на почетку Солунског процеса. Учинивши то пред смрт осуђених, нити су „спасили главе погубљених нити су опет одбранили углед држави”. Напротив, „довели су у сумњу добар глас судова наших и набацили љагу на Наследника и Србију” (Писмо Ј. Јовановићу Пижону, АЈ, з. Ј. Јовановић Пижон, 80-54-131).

⁹³ „Коминике Краљевско-српске владе”, *Српске новине*, бр. 75, 26. јун 1917.

⁹⁴ Препис документа Исправка на коминике Краљевска Владе, у: М. Радивојевић, *Политички документи 1915–1918*, рукопис похрањен у Архиву САНУ, 13.254.

⁹⁵ Према Кости Ст. Павловићу, када је Анте Трумбић на Крфу „затекао хомогену радикалску владу”, одбио је „да разговара с једном једином српском странком” (К. Ст. Павловић, н. д., стр. 49). Видети и: И. Мештровић, н. д., 70; Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, стр. 214; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, стр. 180.

⁹⁶ „Да ли разумем добро?”, питао је Јована Жујовића у априлу 1917. „Енглези нису за Југославију, већ против ње! Молим Вас љубазно, најљубазније, проверите то што можете боље и пиштите ми. Наша

су обавештења друкчија. Како за Бога?” (АС, л. ф. Ј. Јујовића, 168)

⁹¹ Наведено према: Д. Јанковић, *Југословенско пишиње и Крфска декларација 1917. године*, стр. 242, 245–246, 268, 286, 301.

⁹² Текст Крфске декларације видети у: Б. Петрановић, М. Зечевић, н. д., стр. 66–68.

⁹³ Сећајући се првог сусрета са Милорадом Драшковићем после доношења Крфске декларације, Иван Мештровић је написао како је био „врло задовољан” и да је изузетно много хвалио Анту Трумбића због умерености, тактичности и доброг познавања проблема. Жалио је само што такав један документ није сачињен раније, онако како је то, наспрот Николи Пашићу и радикалима, предлагала група самосталаца. Говорећи о предлогу Југословенског одбора да се нова држава назове Југославија, док је Николи Пашићу био ближи назив „Велика Србија”, подржао је компромисно решење, односно да се зове Држава Срба, Хрвата и Словенаца. Задовољан је био и начином на који решено питање већине при изгласавању устава. „Тако је нама Србима осигурана већина”, наводно је рекао, „па ћемо моћи практично уредити државу, како будемо хтели”. Јер, „Ми у старим границама ћемо бити као један човек, Срби из нових крајева ће гласати с нама, а Турке у Босни ће се нађерати силом”. За Ивана Мештровића ово је тумачење значило губитак свих илузија о Милораду Драшковићу и демистификацију његове „југословенске оријентације” (И. Мештровић, н. д., стр. 66–67).

⁹⁴ Више: Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, стр. 108–124.

⁹⁵ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/8.

⁹⁶ Према записницима са седница Крфске конференције, у својој дискусији од 4/17. јуна констатовао да се код учесника запажало „нешто мало депресије”, изазване „оним што се догађа у Русији” (Наведено према: Д. Јанковић, *Југословенско пишиње и Крфска декларација 1917. године*, стр. 272).

Евреји па Черкези, Грузијанци и Ђурђијанци, и паметни и егзалтирани; и национални и анационални елементи, социјалисти, нихилисти, потукачи, курве, булумал од узвишеног и гадног, још увек верује у своје право, своју заслугу, своју превласт и хоће то да искористи ’у великом моменту’ у корист нечега што нико од њих нема у глави дефинисано, а што треба да је велико, необично и у свему од дотадашњег различно. Утицај немачки није јак био само на Двору, но и у руским фабрикама. У двору су само то били двороправитељи и дворјани, и звали се како је који пронашао да је корисно Немачкој, а доле су то Германци маскирани као пријатељи људског рода, једног и недељивога на разне народе и расе. Привремена влада има јаке нерве одиста. Мучи се, сагиба, усправља, опет сагиба, скреће, опушта, афектира одушевљење за глупости, пактира са анархичном гомилом пустих људи као неком својом контролом, напреже се до прегнућа, али држи компас у руци. Молимо Бога да одржи превагу јер ту само Бог може помоћи.”

Разматрајући даље шта се све може десити у Русији, какви утицаји могу превладати и какву политику Србија треба да поведе у складу са новом руском ситуацијом, Милорад Драшковић је у наставку овог дугог писма, једног од најзначајнијих које је преостало из његове преписке, написао: „Ми сазнајемо за очајне напоре што их чине Немачка и Аустрија да умноже руску забуну или је бар одрже што дуже. Њихов је социјализам милитантан и државан толико колико и њихова службена администрација и оне се служе кад им је којим згодно. Па кад тако радећи, успевају код социјалиста талијанских, па и француских, може се мислити колико ће боље успевати код неизграђених и анархичних руских социјалиста који су у се примили све што тражи да се негде стани и дође до гласа и утицаја.”

По мишљењу Милорада Драшковића, Павле Миљуков и његова влада у том тренутку још нису могли бити „ни корисни ни штетни колико би желели”, чиме је у свом опредељивању требало да се води и српска влада. „Ми смо одмах”, рекао је, „изјавили своје поверење у нов ред ствари и своје природне симпатије њему, као најдемократскији словенски народ... Ми не можемо ништа добити неповерењем демонстративно изражаваним према Миљукову... Мислим да ћете... пристати да размислите... о потреби да се за нову оријентацију саберу нови и одређенији подаци. Морамо помишљати и на незгоду у којој се можемо наћи ако сложимо за Миљукова тропар, а он престане бити светац. Од досадашњег положаја ослушкивања и симпатичног проматрања, у коме су у осталом сви у Европи, није било штете. Све је у томе да се не пропусти моменат за неку опортуну радњу, с једне, а с друге стране да се не учини према досадашњем стању у Русији, ништа што би нас компромитовало у очима евентуалног сутрашњег стања у њој.

Ни Миљуков, па ма остао ни за длаку непромењен, ма био суверени господар руске сп(ољне) политике, за нас не може бити толико кобан колико анархистичко дилетантско схватање историје од стране комитета. Ко тако олако напушта Босфор и Дарданеле, ко... пушта Пољску и Финску, ко неће ’ни анексије ни контрибуција’ за себе, а оставља их онима који их хоће и сматра за сав смисао револуције право гласа жена, увођење осмочасовног рада, скидање грбова с јавних зграда... тај ће се просто наругати нашим националним идеалима.”⁹⁵

Врло брзо, свега неку годину доцније, историја револуционарног покрета највећим је делом потврдила разложност и далековидост размишљања Милорада Драшковића. Развијајући временом нетрпељивост према болшевизму и његовом утицају на дешавања у Европи,⁹⁶ он ју је и даље врло јасно износио и образлагао, мада – све до 1920. и 1921. године – никада више толико детаљно и убедљиво.

Постепено, од времена Солунског процеса и пада коалиционе владе, па у наредним месецима, Милорад Драшковић је постајао један од вођа српске политичке опозиције.⁹⁷ Оштар и одлучан у опозиционом ставу и противљењу готово целокупној политици Николе Пашића, остајао је конструктиван, осуђујући непланске, рушилачке намере дела опозиције и удар на парламентарне установе.⁹⁸ Два месеца пред напуштање владајуће коалиције, подсећао је Љубу Стојановића да се питање промене владе „покреће од Скадра”, односно од краја 1915. го-

дине, изражавајући при томе забринутост због оспоравања ауторитета Народне скупштине и то у времену у коме је чак и „аутократска Русија” полагала наду у демократски начин управљања народним и државним пословима. Управо зато, молио је да се не остане „само на оном што је негативно”. Јер, од рушења ништа није могло бити лакше; суштинско питање је било „ко” и „шта” ће доћи на место порушеног.⁹⁹ Из тог је разлога, и поред, чини се и личне нетрпељивости, пристајао и на политичке комбинације са Николом Пашићем. „Ја сам за коалициону владавину, кад не може без Пашића, онда и са њим”, писао је Љуби Давидовићу. „Моја је у Скупштини стална тема била да Пашић и његова странка не могу уставно владати сами, а да тако исто, ми сами, без његове странке неби могли уставно владати, да је дакле коалиција неопходна, ако ми једни другоме нећемо да оставимо владање и одговорност.”¹⁰⁰

Критикујући Николу Пашића због неискрености, самовоље и непарламентарности у унутрашњој политици, а ускогрудости у питањима југословенског уједињења, није, међутим, штедео ни опозицију, укључујући и Самосталну радикалну странку. Истичући да председник Владе стално „петља”, због чега настају многи проблеми, признавао је да то чине и представници опозиције. „Ми треба да смо му противност и да не петљамо”, говорио је страначком шефу. „Међутим петљамо и ми: мање несразмерно од њега и не у области тако осетљивој за народ, али тек.”¹⁰¹ Верујући да опозиција треба да поступа другачије, руководећи се пре свега државним и националним интересима, па тек потом страначким, другом је приликом молио Љубу Давидовића да Миши Трифуновићу, радикалском министру просвете, помогне у вођењу послова: „Школско се питање у Француској квари рапидно. Миша ми изгледа беспомоћан. На случај да Вам се обрати за помоћ, мислим да му је небисте могли отказати. То је помоћ нашем подмлатку а није ни њему лично, ни његовом режиму. То напомињем зато што се бојим да не схватите ствар другачије.”¹⁰²

Неслагање српских политичких чинилаца, нарочито жестоке међусобне свађе опозиције и Владиних истомишљеника, тих су месеци оптерећивале и савезничку политику према српском и југословенском питању. Одговарајући на Владине оптужбе да се опозиција, у жељи да дође на власт, обрађала представницима савезничких земаља и утицајним појединцима у њима, Милорад Драшковић је настојао да их оповргне, доказујући да је сам изричито био противан сваком страном уплитању у унутрашње политичке ствари. „Мој би пут у Париз и Лондон, могао бити схваћен као тражење интервенције”, писао је Љуби Давидовићу. „Међутим ми њу осуђујемо. Ми осуђујемо Пашића што хоће да је тражи, долазећи да од Француза и Енглеза добије оно што му није дало српско Н(ародно) представништво: кредит. Изјавио сам сумњу да ће Владе тих демократских, уставних и парламентарних држава пристати на улогу коју им он намењује, да буду целати наше младе уставности, али да могу бити преварене.”¹⁰³

Питање утицаја страних фактора подстакнуто је чланком Р. В. Ситон-Вотсона „Serbia's Choise” („Србија има да бира” или „Србијин избор”), објављеном у његовом лондонском часопису *The New Europe* (*Нова Европа*), крајем августа 1918. године.¹⁰⁴ Оштра критика коју је овај истакнути пријатељ Јужних Словена и поборник југословенског уједињења, утицајан у британским дипломатским круговима, упутио српској влади и Николи Пашићу имала је велики одјек, изазивајући додатне расправе о унутрашњој српској политици и постојећем стању југословенске идеје. Према неким изворима, Ситон-Вотсон су у прикупљању материјала помагали самостални радикали и други опозиционари у Женеви.¹⁰⁵ У задовољству због осуде Николе Пашића српска опозиција је потом превиђала или прећуткивала прекоре које је и сама примила,¹⁰⁶ избегавајући да опширније коментарише мишљење по коме је у политичкој борби „показала врло мало тактичке умешности”, водећи је „с непомирљивошћу која је заједничка свим балканским странкама без изузетка”. Говорећи о вођама опозиције, Ситон-Вотсон је нагласио како „чак иду тако далеко да истичу као кандидата Г. Драшковића, међући се та-

⁹⁷ То потврђује и неколицина писама које је Војислав Маринковић упутио Милоју Јовановићу (Преписи писама насталих у Ници 11/24. новембра 1917, Лондону 17/30. јула 1918. и Оксфорду 5. септембра 1918, Архив САНУ, Заоставштина Ф. Нићића, 14.530/VIII).

⁹⁸ Убрзо после повлачења из Србије, заједно са Љубом Давидовићем осуђивао је покушај групе самосталних посланика да мимо Владе организују посланичку акцију. „Молим саопштите г.г. Продановићу, Тимотијевићу, Вуловићу, Лазовићу, Станојевићу”, речено је у краткој поруци коју је он написао, а Љуба Давидовић потписао, „да би ма каква окупљања народних посланика и њихове одлуке као Н(ародне) Скупштине, без споразума с владом, били штетни по српске интересе, поред тога што би на дневни ред ставили однос чланова наше странке у влади, према влади” (Документ од 17. јануара 1916, АЈ, з. Љ. Давидовић, 323, бр. 1).

⁹⁹ Писмо од 6. априла 1917, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/8.

¹⁰⁰ Писмо од 24. јула 1918, АЈ, з. Љ. Давидовић, 323, бр. 51.

¹⁰¹ Исто. У једном, нешто доцније насталом писму, упућеном Љуби Стојановићу, самосталцима окупљеним у Женеви признавао је да имају добре намере и велику вољу да раде, али и пребацивао што из необавештености и екстремистичког расположења праве грешке (Писмо из септембра 1918, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/9).

¹⁰² Писмо од 2. септембра 1918, АЈ, з. Љ. Давидовић, 323, бр. 53.

¹⁰³ Писмо од 24. јула 1918, исто, бр. 51. О истом је проблему писао и Љуби Стојановићу: „Мени се не допада ништа она жалба опозиције на партијалну интервенцију пријатељских сила у наше ствари. Оне... то нису урадиле, ни помишљале да раде. Ствар је третирана као унутрашња и с наше стране, у толико више с њихове” (Писмо без датума, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/11).

¹⁰⁴ Видети: *Грађа о стварању југословенске државе* (1. I – 20. XII 1918), пр. Д. Јанковић и Б. Кризман, том I, Београд 1964, стр. 258–264; R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni. Korespondencija 1906–1941*, том I, Zagreb–London 1976, стр. 385–391; *Нова Европа*, књ. VI, бр. 6, 21. октобар 1922, стр. 160–178.

¹⁰⁵ Више: М. Радојевић, *Научник и полиитика*, стр. 290–292.

¹⁰⁶ Бележећи разговоре које је имао са Ситону-Вотсоном, након његовог боравка у Женеви маја 1918, Јован Јовановић Пижон је навео његово лично незадовољство искључивошћу српских политичких фронтва. „То је нешто у Србији”, рекао је свом саговорнику, мислећи на српску политичку неслогу, што није могао да одобри. „Зашто Пашић не иде? Зашто опет самосталци хоће Драшковића само?”, питао је и молио да се утиче на поправљање ситуације (Ј. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80–54–286).

¹⁰⁷ *Грађа о стварању југословенске државе*, том I, стр. 261–262.

¹⁰⁸ Међу онима који су тада писали Ситону-Вотсону били су: Стојан Протић, Љуба Стојановић, Божа Марковић, Јован Цвијић... Видети: R. W. Seton-Watson i *Jugoslaveni*, том, I, док. бр. 222, 226, 228, 229...

¹⁰⁹ Писма од 21. и 26. септембра 1918 (Исто, док. бр. 224 и 227, стр. 336–339, 340–345).

¹¹⁰ Писмо од септембра 1918, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.789/9.

¹¹¹ Видети: Ф. Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1919*, Загреб 1920, стр. 236–241; *Грађа о стварању југословенске државе*, том II, стр. 463–464, 473, 497–507, 523–530; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, књ. 1, Београд 1987, стр. 62–64; М. Паулова, н. д., стр. 541–574; Б. Кризман, „Женевска конференција о уједињењу 1918. године”, *Историјски гласник*, 1–2/1958, стр. 2–32, Д. Јанковић,

ко на очигледно погрешан пут, пошто се хватају за име које њихови противници најмање могу примити, пошто је најобележенији против њих”.¹⁰⁷

Поред других српских политичара и интелектуалаца који су се овим поводом обратили Ситону-Вотсону, одобравајући или оспоравајући његову критику политике Николе Пашића,¹⁰⁸ писао му је и Милорад Драшковић. Истакавши да је Србија, изјашњавајући се за ослобођење и уједињење Јужних Словена, већ направила избор, сматрао је да Антанта не треба да врши додатан притисак на српску владу.¹⁰⁹ У писму Љуби Стојановићу, међутим, посредно је изразио неслагање са појединим наводима Ситона-Вотсона. „Нећу исправљати ништа код Ватсона”, написао је старом пријатељу и поузданом саговорнику. „Знам извор за његове податке и смањιο бих у његовим очима вредност и поузданост извора, који треба чувати.”¹¹⁰

Неколико месеци касније, почетком новембра 1918. године, доводећи своје неслагање са Николом Пашићем у најкритичнију тачку, српска политичка и интелектуална опозиција направила је на Женевској конференцији заједнички фронт са представницима Југословена из Аустроугарске, односно члановима Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца, образованог у Загребу октобра месеца, и Југословенског одбора, изолујући тиме председника Владе.¹¹¹ Током вишедневних расправа које су тада вођене, Милорад Драшковић је говорио у име Самосталне радикалне странке и као један од најутицајнијих вођа српске опозиције. Већ првог дана рада, 6. новембра, изнео је предлог о образовању националне концентрационе владе од 17 чланова, у коју би одмах ушли представници српске Народне скупштине, с једне стране, а представници Југословенског одбора и Народног вијећа, с друге. Из тог би састава био издвојен ужи кабинет од пет чланова, који би водио националну политику и довршио рат.¹¹² Као сувише радикалан, готово револуционаран, јер би савезнике и цео свет ставио пред свршен чин,¹¹³ овај предлог, и поред подршке коју му је дао део учесника конференције, ипак није прихваћен. Како је пак текла дискусија и о том пројекту и о другим питањима, може се делимично видети из сачуваних забележака Анте Трумбића, у мери у којој је он успео да их верно репродукује.¹¹⁴

Поред опширнијег образлагања свог предлога о моменталном формирању јединствене владе, Милорад Драшковић је, према овим белешкама, указивао на проблем који ће будућа југословенска држава имати са свим суседима, изузев на југу, због чега се залагао да се брани припадност сваког села. Посебно је указивао на значај Ријеке и Сплита, истичући да ће Италија остати велики противник југословенског уједињења и југословенске заједнице. Наглашавао је, међутим, да је југословенска „ствар развалила две империје”: Турску, против које је Србија „прва устала”, и Аустрију, коју су заједно рушили Срби и Југословени. На њеним рушевинама требало је да настане нова држава, против које је Италија, једина која се још позивала на историјско право, оспорено у рату као реакционаран приступ решавања народносних проблема. Истовремено, предвиђајући да ће Италија настојати да врши утицај у Црној Гори, заложиио се да се црногорској држави врате слобода и „самоодређење”, а краљ Никола „не гони”, ако га Црногорци „хоће”. Иако недовољно јасан, тај део бележака упућује на закључак по коме је Милорад Драшковић упозоравао на опрезно поступање према целом црногорском проблему: „Никако да се засађује у Црнојгори сјеме против Црнојгори.” Један од радикалних његових ставова испољио се и у изјави да на конференцији „говори као грађанин државе СХС а не као поданик Србије”.¹¹⁵

У тумачењу Женевске конференције и декларације која је на њој донета, а којом је будућој Уставотворној скупштини остављено чак и право одлучивања о облику друштвеног уређења и судбини монархије,¹¹⁶ савременици и историчари слажу се да је Никола Пашић био присиљен на повлачење и пристанак на суштинске уступке пред удруженим притиском Народног вијећа, Југословенског одбора и српске опозиције. Сагласни су, такође, и у томе, да му је са српске стране Милорад Драшковић био један од најупорнијих опонената.¹¹⁷ То се показало и у времену иза конференције, у коме је најоштрије осуђивао начин на који је Никола Па-

шић оспорио важност Женевске декларације, позивајући се на непристајање Радикалне странке и противљење регента Александра. Упоредивши више изјава и телеграма, као и датуме у којима су настајали, Милорад Драшковић је желео да покаже да је извршена велика обмана у којој су најпре учесници конференције, а потом и сви чиниоци југословенског уједињења, „не мистифицирани но вашарски преварени”. Поред личне озлојеђености, мучио га је и страх од могућих последица на југословенско уједињење.¹¹⁸

Због оваквог држања у завршници рата, непријатељства према Николи Пашићу и сврставања уз погледе Народног вијећа и Југословенског одбора, Милорада Драшковића су осуђивали многи савременици, пре свега они који су, слично радикалној већини, подржавали старог страначког шефа и његово првенствено залагање за заштиту српских интереса у процесу југословенског уједињења. По мишљењу Лазара Марковића, на пример, који је и сам био сведок Женевске конференције, представници српске опозиције били су руковођени једино жељом „да напакосте Пашићу и радикалима”. У времену разбукталих политичких страсти, људи су, по његовим речима, „радили и оно, што су можда и сами увиђали да није ни разумно ни умесно”. То је нарочито одликовало „српске опозиционаре, који нису хтели, или пак нису могли, да се толико уздигну, да у једном општем, националном питању, као што је била ствар *уједињења*, забораве на своје партијске препирке и партијске интересе, и да заступају чисто *српске*, односно *југословенске* погледе”. Најпугубније је, по њему, било то што „нису били израдили неки *српски* поглед на уједињење, различан од Пашићевог гледишта – да би се онда из ова два различна *српска* гледишта формирало једно опште заједничко гледање Срба и Србије на питање уједињења”. Уместо тога, прихватили су хрватско гледиште Анте Трумбића и „у томе... остали доследни”. Нису чак ни крили зашто су тако поступали, јер им је најважније било да онемогуће победу погледа Николе Пашића, спречавајући да се уједињење изврши према његовим схватањима.¹¹⁹

Тумачећи поступке представника српске опозиције, Лазар Марковић је износио појединачно мишљење о сваком од њих, па и о Милораду Драшковићу, за кога је нагласио да је био „најопаснији” и при томе „стари противник Пашића и радикала”. Али, додао је и то да је био „темељан човек, јак и солидан политичар, јачи и угледнији од Љубе Давидовића”.¹²⁰

Доста слично, чак подударно мишљење о Милораду Драшковићу изrekli су и други чланови Радикалне странке, чија „признања”, с обзиром на дугогодишње политичко супарништво, говоре више од једнодушних похвала његових самосталских пријатеља.

Миша Трифуновић га се сећао као политичара који је био „народни човек”, „адвокатски хладан”, добар правник, честит, одлучан, уравнотежен, амбициозан и посвећен економским питањима. Као такав, хтео је „положај, власт, уверен да се само тако може нешто урадити”.¹²¹

У више својих бележака, Милан Антић му је пребацивао везе са пуковником Аписом и Црном руком, држање у време Солунског процеса и на Женевској конференцији, као и поверење у Анту Трумбића на Конференцији мира 1919. године. Истицао је, међутим, да се већ у време борбе за Видовдански устав разочарао у овог хрватског политичког представника и поново нашао уз Николу Пашића. По његовом мишљењу, Милорад Драшковић је, поред свих грешака које је правио, био „државник великог калибра. Снажна тела, снажна духа, чврстог и одлучног карактера, велики родољуб, неустрашиви борац за народ, његова права и његову величину, могао је са већим тактом и разумевањем прилика и људи учинити веће услуге јавном животу и пре своје трагичне смрти”. Дајући му овако високу оцену, истовремено је настојао да његове „погрешне потезе”, образложи сложеност правог динарског типа, у коме су доминирали бистрина и оштрина, енергичност и борбеност, темперамент и карактер политичара који „осећа, воли и поштује народну заједницу у којој је поникао, бори се и стара за њен бољи процват и живот”. С друге стране, „револуционарна и плаховита мисао кварила је рав-

„Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године”, *Историја XX века*, зборник радова, V, Београд 1963, стр. 225–262; С. Будисављевић, *Распад Аустро-Угарске и стварање југословенске државе*, Загреб 1977, стр. 167–182; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско уједињење*, том 2, стр. 199–209.

¹¹² *Грађа о стварању југословенске државе*, том II, стр. 473.

¹¹³ Д. Јанковић, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године”, стр. 241.

¹¹⁴ *Грађа о стварању југословенске државе*, том II, стр. 497–505.

¹¹⁵ Исто, стр. 498–504.

¹¹⁶ Женевским одлукама створено је Заједничко министарство у чијој су надлежности били: спољна политика, војска, ратна морнарица, поморска трговина, поморски санитет и припрема сазива конституанте. У прелазном периоду требало је да функционишу и две владе: српска и Народног вијећа.

¹¹⁷ Позивајући се на сведочење Владимира Матијевића, Милан П. Ђорђевић је навео како је „најглавнији разлог” којим је Милорад Драшковић правдао своје држање према Николи Пашићу био у образложењу по коме је опозиција 20 година „трпела” радикалног вођу, те да то више није могла чинити, јер јој је „досадио”. „И зато што нису могли подносити Пашића”, закључивао је, „они су помагали да се саботира државна идеја Србије!” (М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата*, Београд 1991, стр. 199)

¹¹⁸ Писма упућена Милану Гролу 18. новембра и Љуби Давидовићу 21. и 23. новембра 1918 (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Грол, 14.575; АЈ, з. Љ. Давидовића, 323, бр. 57 и 58).

¹¹⁹ Л. Марковић, *Успомене*, стр. 270–271 (Необјављен рукопис, који смо на коришћење добили од проф. Ђорђа Станковића, на чему му најсрдачније захваљујемо).

нотежу између осећаја и разума”, што је узроковало „скокове и супротности, одушевљења и разочарања”. И поред свега, Милан Антић је жалио његов рани одлазак, сврставајући га у дуги низ оних чија се превремена смрт осетила као губитак у историји српске нације.¹²²

Из наведених сведочења видљиво је да су савременици, чак и онда када су били међу неистомишљеницима, повољно вредновали људску и политичку појаву Милорада Драшковића. Не слажући се са свим његовим поступцима, као да су процењивали укупан политички допринос, при чему је посебну важност имало његово ангажовање у предратним и ратним годинама, потом на почетку живота југословенске државе – рад у министарствима унутрашњих дела, саобраћаја и грађевина,¹²³ учешће у економским преговорима током Конференције мира и по њеном окончању, судар са идејом комунизма/бољшевизма. Све те активности завређују посебно историографско истраживање – од повртака у земљу, свега неколико недеља после Женевске конференције и завршетка рата, до трагичне смрти у Делницама, јула 1921. године, што надилази размере једног прилога концентрисаног на покушај излагања делатности Милорада Драшковића у времену Првог светског рата.

У тих неколико година, испуњених најтежим искушењима, сачувани и познати извори намећу закључак по коме је као политичар испољио особине великог патриоте и озбиљног политичког вође, а као човек врлине и мане представника нације. У том смислу, мада у овом истраживању издвојен, готово „истргнут” из целине његовог живота, тај период истовремено показује целог човека, дајући основ могућој потпунијој биографији. Пишући прилог за *Сјоменицу Милорада Драшковића*, припреману непосредно после његове погибије, Милан Грол је те 1921. године истакао да тадашњи тренутак сигурно није био погодан за писање критичне биографије, али је ипак дао више назнака њеног будућег садржаја.¹²⁴ У свежим сећањима, узнемираним изненадним и несрећним одласком партијског пријатеља, али и честог неистомишљеника, скицирао је најистакнутије карактерне и политичке особине, сликајући га као човека чврсте руке, демократу по култури и моралним идејама, конзервативног у „атавизму патријархалног брђанина”, „ваљаног домаћина” у кући и повераваним министарским ресорима, који је – укупношћу карактера и деловања – „чинио част своме друштву и својој нацији”.¹²⁵

Најбољу потврду утемељености наведеног мишљења као да даје један од последњих скупштинских говора Милорада Драшковића, изречен као одбрана учињеној забрани рада Комунистичке партије Југославије у децембру 1920. године. Сматрајући да дело уједињења није завршено све док не буде донет Устав, да комунисти представљају опасност по државу и њен поредак, због чега су у борби против њихових идеја и намера нужна чак и незаконита средства, иступио је са свешћу о личној одговорности.¹²⁶ Узимајући реч у више наврата и одговарајући на интерпелације критичара Обзнане, ауторитативно је бранио лична убеђења и, између осталог, рекао: „Ми смо знали у шта улазимо. За све што смо наредили, ми нисмо имали законско овлашћење, ја то понављам, нисмо имали. Само шта смо имали радити? Скрстити руке па да буде што буде од целе наше законитости, од свих наших установа, од будућности наше, да буде као у Русији, или у недостатку закона радити онако како су радила законодавна тела у свету и онако како се радило да је могло и на окупу било наше законодавно тело – онако као што би радио наш Парламент... Ми друкчије нисмо могли, нама овај посао није био пријатан, да нисмо били на њега принуђени ми га не бисмо учинили... Комунизам је покрет који иде да уништи државу, комунизам је покрет који није имао права да се роди... Шта да чини онај који је одговоран за ред и нормалне односе у држави него да пред опасношћу за живот државе узме на себе одговорност... Ја мислим, господо, да људи нису у политици за то да чувају своје политичко перје него раде, да буду робови своје дужности, да буду прљани, да буду црњени, да буду клеветани, да буду знојави, гарави, да буду и окривљени, али да раде работу народну... Није... врлина политичког човека да избегне одговорност, него да при-

¹²⁰ Исто, стр. 268.

¹²¹ Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530/VII – А.

¹²² Архив САНУ, Заоставштина М. Антића, 14.387/ 8.427, 8.479, 8.510, 8.684, 9.259, 9.412, 9.462, 10.443.

¹²³ У периоду од 1919. до 1921. био је министар саобраћаја у влади Љубе Давидовића (16. август 1919 – 19. фебруар 1920), министар унутрашњих дела у влади Миленка Веснића (18. август 1920 – 1. јануар 1921) и две владе Николе Пашића (1. јануар – 26. март 1921, 26. март – 18. јул 1921), заступник министра грађевина, министра финансија (5–27. јануар 1921) и министра војске и морнарице (29. април – 24. мај 1921). Видети: *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, пр. Д. Мрђеновић, Београд 1988.

¹²⁴ *Сјоменица Милорада Драшковића*, стр. 60–63.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Видети: М. Радојевић, „Народ, држава, режим... (Прилог проучавању проблема)”, *Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Нације, државе и дијаспора на простору бивше Југославије)*, Сремска Каменица 2010, стр. 114–119.

ми одговорност. Ми смо је примили... Ја се апсолутно не осећам у слабој ситуацији. Верујте: да сте сви овде против мене... и да сам сам самцит међу вас 3-400, ја бих говорио и радио овако исто.”¹²⁷

У тим је речима, чини се, био сав Милорад Драшковић.

¹²⁷ У одбрану оцабине. Говор министра Милорада Драшковића, Београд 1921; Д. Петковић, н. д., стр. 94–101; Ч. М. Никитовић, „Обзна-на пред Уставотворном скупшти-ном”, Гласник СИКД „Његош”, св. 31, децембар 1973, стр. 15–28.

Mira Radojević

MILORAD DRAŠKOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR

Summary

Milorad Drašković (1873–1921), a prominent leader of the Independent Radical Party until 1919 and the Yugoslav Democratic Party until 1921, lawyer, businessman and minister, is one of those numerous historical persons that are disappearing in the collective memory of the Serbian nation. Historiography was equally “unjust” to him, imposing – in the period after the Second World War – a superficial and incorrect image with the prevailing emphasis on his responsibility for the prohibition of work of the Yugoslav Communist Party, as well as the well-known assassination in which he was killed as the victim of revolutionary “red” terror.

The political and historical role of Milorad Drašković, however, is much bigger than that narrow interpretation. The preserved and known sources testify that he was one of the most capable and influential politicians at that time and that his name was associated with the successes in economic policy, consistent defence of democratic principles and absolute devotion to national tasks. It was visible in the First World War, during several years of most difficult national temptations, in which he, not sparing himself, did as much as he could. He gave his contribution to the Niš Declaration, popularization of the Yugoslav idea, care for the army and nation during the retreat through Albania, sheltering refugees and recovery of the army. In those first war years, he was the minister in the coalition government of Nikola Pašić (December 1914 – June 1917), and then one of the most prominent leaders of the political and intellectual opposition in Serbia. He had that role both in the Corfu and in the Geneva Conferences, when the Serbian government negotiated with the representatives of Yugoslavs from Austria-Hungary, trying to reach a political compromise on the foundations of Yugoslav unity. Classifying Milorad Drašković with the opposition and Yugoslavs, who opposed to Nikola Pašić’s views and his primary care for insuring Serbian national and political influence in the future country, exposed him to a lot of criticisms of his contemporaries.

In spite of that, his sincere serving national and state interests and uncompromising acting against all factors that jeopardized those values, coming either from the Croatian or Communist oppositions, made Milorad Drašković remain remembered, among those who knew him, as a patriot, talented politician and serious statesman.